

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 8, Αρ. 8 (2008)

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

"Και έγεινε φως". Δύο μεσοβυζαντινά πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη

Μάρα Βερύκοκου

doi: [10.12681/benaki.15](https://doi.org/10.12681/benaki.15)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βερύκοκου Μ. (2013). "Και έγεινε φως". Δύο μεσοβυζαντινά πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη. *Μουσείο Μπενάκη*, 8(8), 91–115. <https://doi.org/10.12681/benaki.15>

«Καὶ ἔγεινε φῶς»
 Δύο μεσοβυζαντινά πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη

ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ ΤΟΥ 2008 ο Στυλιανός Λιάγγης δώρισε στο Μουσείο Μπενάκη, εις μνήμην της Ιφιγένειας Λιάγγη, δύο χάλκινα βυζαντινά πολυκάνδηλα, τα οποία είχε αποκτήσει σε πλειστηριασμό έργων τέχνης των Οίκων Τέχνης Royal-Athena Galleries και Bonhams. Οι δύο οίκοι δημοπρασιών είχαν χρονολογήσει τα πολυκάνδηλα στον 6ο-7ο αιώνα. Τα πολυκάνδηλα ενσωματώθηκαν στη Βυζαντινή Συλλογή του Μουσείου με αριθμό καταγραφής 44724 και 44725 αντίστοιχα και μεταφέρθηκαν στο Τμήμα Συντήρησης Μετάλλου, όπου και συντηρήθηκαν προκειμένου να εκτεθούν στον μόνιμο εκθεσιακό χώρο του Μουσείου. Η υπεύθυνη του Τμήματος Συντήρησης Μετάλλου Δέσποινα Κοτζαμάνη έκανε τις απαραίτητες αναλύσεις σχετικά με τη σύσταση του υλικού, ώστε να εξακριβωθούν η μέθοδος και το υλικό κατασκευής, καθώς και η χρονολόγηση των αντικειμένων. Τα συμπεράσματα των αναλύσεων αυτών δημοσιεύονται στη συνέχεια.

Σκοπός αυτής της μελέτης είναι να εντάξουμε τα δύο αντικείμενα, με βάση την κατασκευή και τη διακόσμησή τους, στις ανάλογες κατηγορίες των φωτιστικών σκευών, έχοντας στη διάθεσή μας πλούσιο συγκριτικό υλικό.

Το ζήτημα της χρονολόγησης θα μας απασχολήσει αρκετά, καθώς τα πολυκάνδηλα ανήκουν σε μια κατηγορία χάλκινων σκευών, η χρήση των οποίων ξεκινά από τον 6ο και φτάνει μέχρι το τέλος του 13ου αιώνα.¹ Επιπροσθέτως, η δυσκολία χρονολόγησης των σκευών εντείνεται και από το γεγονός ότι οι αλυσίδες ανάρτησης δεν συμβαδίζουν πάντα με τον δίσκο χρονολογικά, καθώς θα μπορούσαν να αποτελέσουν δύο διαφορετικά αντικείμενα λόγω αποκόλλησής τους. Τα συγκεκριμένα δεν φέρουν κάποια αφιερωματική επιγραφή, όπως συμβαίνει σε ορισμένες περιπτώσεις, επο-

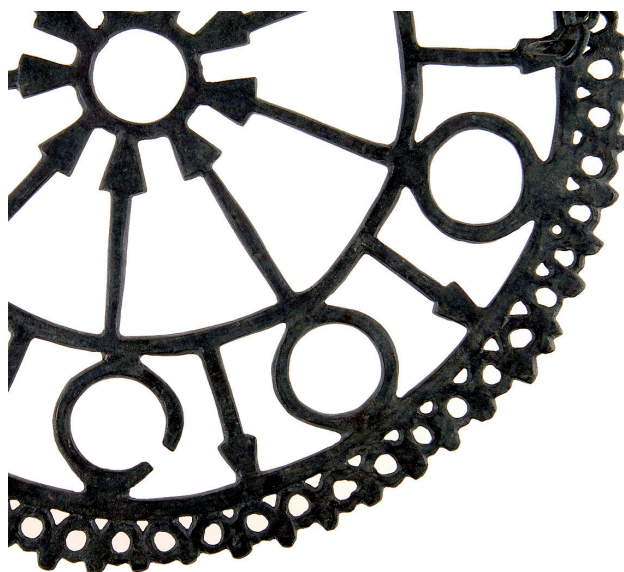
μένως δεν υπάρχουν επιπλέον στοιχεία για τον παραγγελιοδότη ή την περίοδο κατασκευής.²

Τα πολυκάνδηλα αποτελούν αρκετά μεγάλη κατηγορία χάλκινων φωτιστικών αντικειμένων. Ανάλογα με το υλικό κατασκευής, το βάρος και το μέγεθός τους, συναντώνται τόσο σε εκκλησιαστικά και αυτοκρατορικά κτίσματα, όσο και σε ιδιωτικούς χώρους. Δεν είναι λίγα τα έγγραφα μοναστηριών που στην καταγραφή της περιουσίας τους αναφέρουν πόσα πολυκάνδηλα έχουν, το μέγεθος και το υλικό τους.³ Σε πολλές περιπτώσεις στα τυπικά των μοναστηριών αναφέρεται αναλυτικά ποιο πολυκάνδηλο πρέπει να χρησιμοποιηθεί, τότε και ποια είναι η θέση του μέσα στον χώρο της Μονής.⁴ Οι μαρτυρίες από τις επισκέψεις διαφόρων αντιπροσώπων και πρεσβευτών στα βυζαντινά ανάκτορα, αλλά και οι περιγραφές από το εσωτερικό της Αγίας Σοφίας μιλούν για την εκτυφλωτική λάμψη και μεγαλοπρέπεια των πολυκάνδηλων και την ατμόσφαιρα που δημιουργείτο στον χώρο.⁵ Η χρήση τους λοιπόν ήταν τόσο διαδεδομένη, ώστε αρκετοί εύποροι λαϊκοί αλλά και κληρικοί προσέφεραν πολυκάνδηλα σε ναούς, με αφιερωματικές επιγραφές.⁶

Το πρώτο υπό μελέτη χάλκινο πολυκάνδηλο (αρ. ευρ. 44724) είναι χυτό σε κάποια μέρη και αποτελείται από διάτρητο δίσκο, τρεις αλυσίδες και κρίκο ανάρτησης (εικ. 1-3). Η αλυσίδα έχει ύψος 45 εκ., ενώ ο δίσκος διάμετρο 30,9 εκ. και εννέα οπές, υποδοχές για την ένθεση γυάλινων καντηλιών. Στην πάνω επιφάνεια του δίσκου υπάρχουν συγκολλημένοι τρεις κρίκοι απ' όπου περνούν οι αλυσίδες. Οι τρεις αλυσίδες καταλήγουν σε διάτρητο σταυρό Μάλτας. Από την πάνω απόληξη του σταυρού ξεκινάει η αλυσίδα που καταλήγει στον κρίκο ανάρτησης.

Εικ. 1. Πολυκάνδηλο Α. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 44724 (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).

Εικ. 2-3. Λεπτομέρειες του πολυκάνδηλου Α (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).

Περιμετρικά του δίσκου υπάρχει περίτεχνο διάτρητο στεφάνι με μικρά κυκλικά μοτίβα και έξεργους λοβούς απλού σχήματος. Στη δεύτερη ζώνη σχηματίζονται εννέα οπές, οι οποίες εναλλάσσονται με αντίστοιχα λογχόσχημα στοιχεία-βέλη. Η τρίτη ζώνη αποτελείται επίσης από εννέα μακρύτερα βέλη αντίστροφης φοράς, που συνδέουν τον εξωτερικό με τον εσωτερικό κεντρικό κύκλο σαν ακτίνες. Η οπή στο κέντρο θα μπορούσε να χρησιμεύει και για ένθεση δέκατου μεγαλύτερου καντηλιού. Οι αλυσίδες ανάρτησης είναι απλές με οκτάσχημους κρίκους.

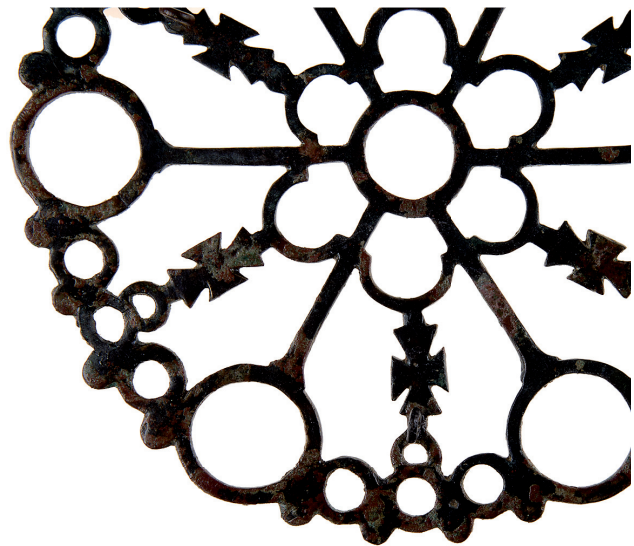
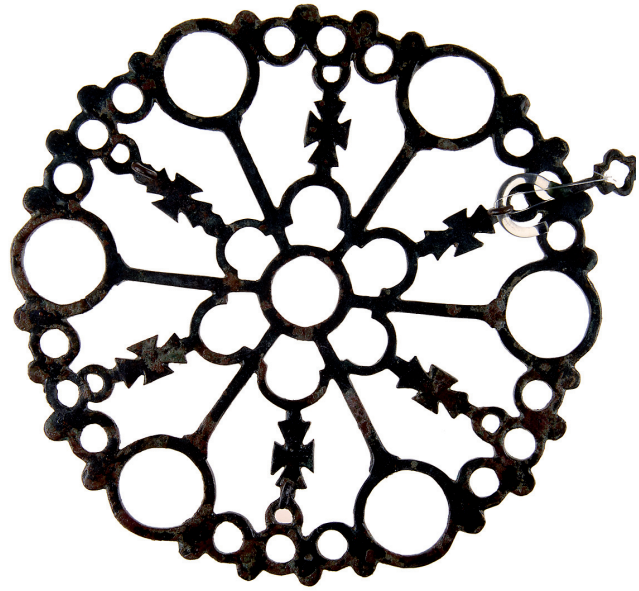
Το δεύτερο χάλκινο πολυκάνδηλο (αρ. ευρ. 44725) είναι επίσης χυτό σε κάποια τμήματα και αποτελείται από διά-

τρητο δίσκο με τρεις αλυσίδες που καταλήγουν σε κρίκο ανάρτησης (εικ. 4-6). Έχει ύψος 67,5 εκ. και διάμετρο δίσκου 27,5 εκ. Ο δίσκος φέρει έξι οπές περιμετρικά, τις υποδοχές για την ένθεση των γυάλινων καντηλιών. Στην πάνω επιφάνεια του δίσκου είναι συγκολλημένοι τρεις κρίκοι απ' όπου περνούν τα άγκιστρα των αλυσίδων.

Στο πολυκάνδηλο αυτό η κάθε αλυσίδα έχει περίτεχνη διάτρητη διακόσμηση: το πρώτο τμήμα του δίσκου, από πάνω, αποτελείται από μια σειρά διάτρητων χυτών γεωμετρικών σχεδίων και σταυρών, πέντε στο σύνολο. Το τμήμα αυτό συνδέεται με καβήλια στην κάτω απόληξη ενός μεγαλύτερου διάτρητου σταυρού. Από την

Εικ. 4. Πολυκάνδηλο Β. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 44725 (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).

Εικ. 5-6. Λεπτομέρειες του πολυκάνδηλου Β (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).

πάνω απόληξη του σταυρού επαναλαμβάνεται το ίδιο θέμα, με τέσσερα σχέδια, το τελευταίο τμήμα του οποίου συνδέεται με μια απλή οκτάσχημη αλυσίδα. Οι τρεις αλυσίδες του συγκεκριμένου πολυκάνδηλου καταλήγουν σε καλυκόσχημο στέλεχος με έξι πέταλα και κρίκο ανάρτησης. Ο διάτρητος σταυρός που ενώνει τα δύο κομμάτια αλυσίδας είναι διακοσμημένος με λογοχειδή στοιχεία-βέλη, ενώ τα χυτά γεωμετρικά σχέδια παραπέμπουν σε κορυφώματα βυζαντινών κλειδιών⁷ και επαναλαμβάνονται περισσότερες από δύο φορές: το πρώτο είναι ένα διάτρητο σταυροειδές σχέδιο με τέσσερις οπές, το δεύτερο είναι ένα παραλληλόγραμμο με εξέχουσες απολήξεις και το τρίτο ένας μικρός σταυρός.

Ο δίσκος αποτελείται από κεντρικό μοτίβο που ξεδιπλώνεται σαν λουλουδί. Από τα έξι “πέταλα” του λουλουδιού ξεκινούν έξι ακτίνες, διακοσμημένες με μικρό σταυρό κατά μήκος. Η καθεμία καταλήγει σε σύνθετο γεωμετρικό σχήμα με τρεις πλήρεις διάτρητους κύκλους, έναν αποτμημένο μικρότερο, καθώς και τέσσερα συμπαγή ημικύκλια στο τελείωμα. Οι διακοσμημένες αυτές ακτίνες εναλλάσσονται με άλλες έξι απλούστερες που καταλήγουν στις οπές για την ένθεση των καντηλιών.

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης το αντικείμενο με αρ. ευρ. 44724 θα οριστεί ως πολυκάνδηλο Α, ενώ το δεύτερο με τον αρ. ευρ. 44725 ως πολυκάνδηλο Β.

Στην ξενόγλωσση αλλά και την ελληνική βιβλιογραφία βρίσκουμε αρκετά παραδείγματα που προσφέρονται για σύγκριση με τα δύο πολυκάνδηλα Α και Β και θα μας βοηθήσουν στη χρονολόγησή τους.

Θα ξεκινήσουμε με το πολυκάνδηλο Α, αναζητώντας κοινά διακοσμητικά στοιχεία με παρόμοια αντικείμενα που έχουν ήδη μελετηθεί και χρονολογηθεί.

Στη συλλογή του Dumbarton Oaks υπάρχουν δύο παρόμοια με το Α πολυκάνδηλα, τα οποία έχουν δημοσιευθεί από τον Marvin C. Ross το 1962.⁸ Το πρώτο με αριθμό καταγραφής 40.20 είχε αρχικά τοποθετηθεί στον 6ο αιώνα από τον συγγραφέα και προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη (εικ. 7). Ο δίσκος έχει διάμετρο 25,8 εκ. και είναι διακοσμημένος με διάτρητο σταυρό Μάλτας στο κέντρο.⁹ Η εξωτερική περιμετρική ζώνη κοσμείται με απλά φυτικά σχέδια παρόμοια με εκείνα του πολυκάνδηλου Α. Ανάμεσα στις οπές υπάρχει ένα φυτικό μοτίβο arabesque, το οποίο εντοπίζεται και σε ένα μεσαιωνικό πολυκάνδηλο από το Μεγάλο Τέμενος του Καίρουαν.¹⁰ Ο Ross συγκρίνει το αντικείμενο με το ασημένιο πολυκάνδηλο από τον θησαυρό της Λαμφάκου που βρίσκεται

στο Βρετανικό Μουσείο και γι' αυτό υποστηρίζει τη χρονολόγησή του πολυκάνδηλου του Dumbarton Oaks στον 6ο αιώνα.¹¹ Η Μαρία Ξανθοπούλου, στη διατριβή της για τα βυζαντινά μεταλλικά φωτιστικά σκεύη, έχει χαρακτηρίσει τα πολυκάνδηλα της συλλογής του Dumbarton Oaks μεσοβυζαντινά, με βάση τη διακόσμηση του δίσκου, καθώς τα συνέκρινε με τα πολυκάνδηλα από το Καίρουαν και τους φωτιστικούς δίσκους από τη Μονή του Αγίου Τίτου στην Κρήτη.¹²

Ένα άλλο πολυκάνδηλο που προέρχεται από την ίδια συλλογή του Dumbarton Oaks, με αριθμό καταγραφής 39.10 (εικ. 8), έχει παραπλήσιο σχέδιο με το Α. Με διάμετρο 29,8 εκ., αποτελείται από δύο τμήματα: τον δίσκο και ένα σκεύος σε σχήμα θυμιατηριού που είναι συγκολλημένο στο κέντρο του, πιθανώς μεταγενέστερο. Έχει εννέα οπές για την ένθεση καντηλιών και στην πάνω επιφάνεια του δίσκου τρεις κρίκους απ' όπου περνάνε οι τρεις αλυσίδες ανάρτησης και καταλήγουν σε καλυκόσχημο στέλεχος και γάντζο ανάρτησης. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η διακόσμηση στην εξωτερική περίμετρο του δίσκου είναι όμοια με εκείνη του πολυκάνδηλου Α, ενώ η διακόσμηση στην εσωτερική ζώνη παραπέμπει σε φυτική σύνθεση. Ο Ross θεωρεί ότι το πολυκάνδηλο αυτό προέρχεται από εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης και το τοποθετεί χρονολογικά στον 6ο αιώνα, συγκρίνοντάς το με εκείνο στο Μουσείο του Βερολίνου.¹³ Βασισόμενη στους φωτιστικούς δίσκους από τη Μονή του Αγίου Τίτου και τα πολυκάνδηλα από το Καίρουαν, η Ξανθοπούλου και στην προκειμένη περίπτωση υποστηρίζει ότι το πολυκάνδηλο είναι μεσοβυζαντινό.¹⁴

Παρόμοιο σχέδιο με εκείνο του πολυκάνδηλου Α βρίσκουμε σε ανάλογο σκεύος το οποίο ανήκει στη συλλογή του Βρετανικού Μουσείου.¹⁵ Το συγκεκριμένο έχει μεγαλύτερες διαστάσεις, αλλά σε πολλά στοιχεία είναι όμοιο με το πολυκάνδηλο Α. Η αλυσίδα έχει ύψος 76 εκ. με διάμετρο δίσκου 52 εκ. Τα θέματα είναι γεωμετρικά, παρόμοια με αυτά του πολυκάνδηλου Α. Στην εξωτερική περιμετρική διακόσμηση του δίσκου υπάρχουν λογχοσχημα στοιχεία που παραπέμπουν σε φυτική διακόσμηση, ενώ η περιμετρική εξωτερική διακόσμηση του πολυκάνδηλου Α είναι διάτρητη και σαφώς πιο λιτή. Χρονολογικά το αντικείμενο αυτό έχει τοποθετηθεί από τον David Buckton στον 6ο αιώνα, όπως αναφέρει στον κατάλογο της έκθεσης *Splendeur de Byzance*,¹⁶ έχοντας ως συγκριτικό υλικό τα πολυκάνδηλα που είχαν δημοσιευθεί από τον Ross.¹⁷

Εικ. 7. Πολυκάνδηλο. Ουάσιγκτον, Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, αρ. ευρ. 40.20 (φωτ.: ευγενική παραχώρηση του Dumbarton Oaks).

Εικ. 8. Πολυκάνδηλο. Ουάσιγκτον, Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, αρ. ευρ. 39.10 (φωτ.: ευγενική παραχώρηση του Dumbarton Oaks).

Τον Νοέμβριο του 1988 πραγματοποιήθηκε έκθεση στις Ariadne Galleries της Νέας Υόρκης,¹⁸ όπου παρουσιάστηκαν τρία πολυκάνδηλα. Από τα τρία αυτά αντικείμενα θα εξετάσουμε προς το παρόν το πολυκάνδηλο αρ. 4 του καταλόγου της έκθεσης. Η διάμετρος του δίσκου είναι 42 εκ. και το ύψος των αλυσίδων φτάνει τα 60 εκ. Υπάρχουν 14 οπές για ένθεση καντηλιών και ανάμεσά τους παρεμβάλλονται λογχόσχημα στοιχεία. Στο σημείο όπου συνδέονται τα τόξα των πετάλων του λουλουδιού, ξεκινούν λογχόσχημα στοιχεία τα οποία ενώνουν την εξωτερική ζώνη με το κέντρο σαν ακτίνες και είναι διακοσμημένα με σταυρούς. Η περιμετρική εξωτερική διακόσμηση έχει παρόμοιο μοτίβο με το πολυκάνδηλο Α του Μουσείου Μπενάκη. Οι αλυσίδες καταλήγουν σε καλυκόσχημο στέλεχος και γάντζο ανάρτησης. Ο J.

Nesbitt το χρονολογεί στον 6ο αιώνα, βασιζόμενος και αυτός στον κατάλογο των πολυκάνδηλων του Ross.¹⁹ Η Ξανθοπούλου, από την άλλη, μετακινεί τη χρονολόγηση του σκεύους και το χαρακτηρίζει μεσοβυζαντινό, καθώς οι ομοιότητες στη διακόσμηση του δίσκου με τα πολυκάνδηλα από το Καίρουαυ και τα φωτιστικά αντικείμενα από την Κρήτη είναι αρκετές και μπορούν να δικαιολογήσουν μια διαφορετική χρονολόγηση.²⁰

Η C. Metzger έχει δημοσιεύσει μελέτη για τρία πολυκάνδηλα από τη συλλογή του Λούβρου.²¹ Το πρώτο πολυκάνδηλο, με αριθμό καταγραφής Br 4532, έχει τρεις ζώνες διακόσμησης και εννέα οπές για την ένθεση γυάλινων καντηλιών (εικ. 9). Σώζεται μόνο ο δίσκος του που έχει διάμετρο 31,5 εκ. Η διακόσμησή του είναι γεωμετρική και κατά βάση όμοια με εκείνη στον δίσκο

Εικ. 9. Πολυκάνδηλο. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου, Département des Antiquités grecques, étrusques et romaines, αρ. ευρ. Br 4532 (φωτ.: RMN/Apeiron Photos).

Εικ. 10. Πολυκάνδηλο. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου, Département des Antiquités grecques, étrusques et romaines, αρ. ευρ. Br 4533 (φωτ.: RMN/Apeiron Photos).

Εικ. 11. Πολυκάνδηλο. Μέτσοβο, Ίδρυμα Αβέρωφ-Τοσίτσα, Φωτογραφικό Αρχείο (φωτ.: Η. Γεωργουλέας).

του πολυκάνδηλου Α. Η περιμετρική διακόσμηση αποτελείται από ένα φυτικό μοτίβο με μικρά σχέδια που έχουν εξεργους λοβούς. Ανάμεσα στις οπές λογχόσχημα βέλη συνδέουν τους δύο κύκλους της ζώνης. Οι ακτίνες που ενώνουν την εξωτερική ζώνη με την κεντρική οπή, φέρουν γεωμετρικά στοιχεία, είτε τριγωνικά είτε ωσειδή. Το δεύτερο πολυκάνδηλο από τη συλλογή του Λούβρου, με αριθμό καταγραφής Br 4533, έχει έξι οπές για την ένθεση καντηλιών και διάμετρο 24 εκ. (εικ. 10). Η διακόσμησή του παραπέμπει σε μοτίβα από τη φύση. Ιδιαίτερα ο διάτρητος σταυρός στο κέντρο του δίσκου σχηματίζεται από τέσσερα καρδιόσχημα σχέδια με φυτικές λεπτομέρειες. Έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με ένα πολυκάνδηλο από το Καίρουαν, χρονολογημένο στον 9ο-11ο αιώνα.²² Το τρίτο πολυκάνδηλο του Λούβρου, με αριθμό Br 4534, παρουσιάζει συγγένειες με το πολυκάνδηλο αρ. κατ. 39.10 από το Dumbarton Oaks, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί. Η Ξανθοπούλου έχει τοποθετήσει χρονολογικά και τα τρία πολυκάνδηλα στη μεσοβυζαντινή εποχή, έχοντας σαν επιχείρημα τις ομοιότητες που έχουν τα αντίστοιχα από το Καίρουαν.²³

Ως προς την περιμετρική εξωτερική του διακόσμηση, το πολυκάνδηλο του Λούβρου Br 4533 έχει πολλά κοινά στοιχεία και με το πολυκάνδηλο Α. Η Metzger υποστηρίζει ότι τα πολυκάνδηλα ήταν σε χρήση από τον 6ο έως και τον 11ο αιώνα, χωρίς να αλλοιωθεί το σχήμα-σχέδιό τους. Στην πραγματικότητα, λοιπόν, είναι πολύ δύσκολο να χρονολογήσει κανείς με ακρίβεια τα αντικείμενα αυτά, όταν μάλιστα δεν είναι γνωστή η προέλευσή τους. Η ερευνήτρια συμπληρώνει πως τα παραδείγματα του Μουσείου του Λούβρου πλησιάζουν αρκετά τη βυζαντινή παράδοση, χωρίς όμως να αμφισβητεί τις ισλαμικές επιδράσεις του 10ου-11ου αιώνα.²⁴

Ακόμη ένα παράδειγμα του 11ου-12ου αιώνα προσομοιάζον με το πολυκάνδηλο Α βρίσκεται στη Συλλογή Αβέρωφ²⁵ (εικ. 11). Το συγκεκριμένο αντικείμενο αποτελείται από χυτό διάτρητο δίσκο με γεωμετρικό διάκοσμο. Έχει διάμετρο 33 εκ. και αλυσίδα μήκους 58 εκ. Η περιμετρική διακόσμηση παραπέμπει σε εκείνη του πολυκάνδηλου Α. Η εξωτερική ζώνη έχει εννέα οπές για την ένθεση καντηλιών στις οποίες παρεμβάλλονται λογχόσχημα στοιχεία. Η δεύτερη, προς το κέντρο, ζώνη είναι διακοσμημένη με ακτίνες, οι οποίες συνδέουν τον εσωτερικό με τον επόμενο κύκλο. Η αστεροειδής αυτή διακόσμηση ολοκληρώνεται με μία ακόμη οπή στο κέντρο, όπου θα μπορούσε και εκεί να υπάρχει γυάλινο καντήλι. Στην πάνω επιφάνεια του

δίσκου είναι συγκολλημένοι τρεις κρίκοι απ' όπου περνούν οι αλυσίδες ανάρτησης και καταλήγουν σε καλυκόσχημο στέλεχος με κρίκο ανάρτησης. Οι αλυσίδες ανάρτησης έχουν περίτεχνη διακόσμηση και αποτελούνται από τριπλά στοιχεία που σχηματίζουν μικρούς σταυρούς. Τα κάθετα αυτά στοιχεία ενώνονται σε τρία μέρη με καθήλιες. Στο 1/3 της κάθε αλυσίδας παρεμβάλλεται μέταλλο με διάτρητη αναπαράσταση ζώου. Η διακόσμηση του δίσκου είναι όμοια με εκείνη του πολυκάνδηλου Α, ενώ η αλυσίδα ανάρτησής του θυμίζει την αντίστοιχη του πολυκάνδηλου Β, που θα εξετάσουμε παρακάτω.

Τα πολυκάνδηλα (εικ. 9, 11) από τις συλλογές του Λούβρου και του Μετσόβου είναι πανομοιότυπα, ως προς τη διακόσμηση και τη δομή του δίσκου, και έχουν ανάλογες διαστάσεις. Η Metzger, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δεν προτείνει συγκεκριμένη χρονολόγηση για το αντικείμενο, επισημαίνοντας ωστόσο συγγένειες με τα πολυκάνδηλα από το Dumbarton Oaks και το Καίρουαν. Η Βαρβάρα Παπαδοπούλου, συντάκτρια του λήμματος του καταλόγου της Συλλογής Αβέρωφ, χρονολογεί το πολυκάνδηλο στον 11ο-12ο αιώνα, ενώ η Άννα Μπαλλιάν, βασισμένη στην περίτεχνη διακόσμηση της αλυσίδας του πολυκάνδηλου από το Μέτσοβο, μετακινεί την κατασκευή του στον 13ο-14ο αιώνα.²⁶ Η σύγκριση με τα οκτώ πολυκάνδηλα που βρέθηκαν στο Καίρουαν²⁷ είναι αναπόφευκτη, καθώς το αστεροειδές κόσμημα στο κέντρο του δίσκου παραπέμπει σε ισλαμικά πρότυπα.

Σε αυτό το σημείο παρουσιάζει ενδιαφέρον να δούμε ένα από τα πολυκάνδηλα που προέρχονται από το Μεγάλο Τέμενος του Καίρουαν στην Τυνησία και χρονολογούνται στον 10ο - αρχές του 11ου αιώνα, καθώς φέρουν επιγραφή με το όνομα του πρίγκιπα al-Muizz ibn Badis, ο οποίος τα είχε δωρίσει στο Μεγάλο Τέμενος του Καίρουαν.²⁸ Εδώ θα ασχοληθούμε με ένα από τα οκτώ, με αριθμό καταγραφής BZ 22, που βρίσκεται στο Μουσείο Ισλαμικών Τεχνών της Raqqa. Το συγκεκριμένο αντικείμενο έχει διάμετρο δίσκου 31 εκ. και εννέα οπές για την ένθεση γυάλινων καντηλιών. Θυμίζει την περίτεχνη διακόσμηση των προηγούμενων πολυκάνδηλων όπως και εκείνη του Β, καθώς και εδώ ξεδιπλώνεται το διάτρητο σχέδιο ενός "λουλουδιού". Από την κεντρική οπή ξεκινούν 19 ακτίνες για να καταλήξουν στην εξωτερική ζώνη του αντικειμένου, η οποία αποτελείται από καρδιόσχημα στοιχεία που εναλλάσσονται με τις οπές. Ανάμεσα στις ακτίνες διακρίνονται τοξοειδείς λεπτομέρειες. Κάθε ακτίνα είναι διακοσμημένη με γεωμετρικό σχέδιο, στη θέση του οποίου προφανώς θα

Εικ. 12. Πολυκάνδηλο. Ουάσιγκτον, Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, αρ. ευρ. 40.19 (φωτ.: ευγενική παραχώρηση του Dumbarton Oaks).

υπήρχε μικρός σταυρός, όπως συνηθιζόταν στα βυζαντινά πολυκάνδηλα. Ο κατασκευαστής του αντικειμένου μπορεί να έχει προσαρμόσει πολλά στοιχεία στην ισλαμική αισθητική, αλλά κατά βάση ακολουθεί τα βυζαντινά πρότυπα. Από την άλλη, επιβεβαιώνεται και πάλι η συνεχής ανταλλαγή στοιχείων μεταξύ των δύο πολιτισμών, καθώς τα φυτικά ή καρδιάσχημα σχέδια είναι ισλαμικά χαρακτηριστικά του 9ου-10ου αιώνα και παρουσιάζονται αρκετές φορές σε χάλκινα βυζαντινά αντικείμενα.

Τα ανασκαφικά ευρήματα από την Κόρινθο περιλαμβάνουν μικρό τμήμα από την εξωτερική πλευρά του δίσκου ενός πολυκάνδηλου, όμοιας διακόσμησης με το Α.²⁹ Η Davidson, στην καταγραφή του αντικειμένου, αναφέρει ότι είναι «βυζαντινό», εξηγώντας στην εισαγωγή του καταλόγου ότι ο όρος χρονολογικά μεταφράζεται ως «μεσοβυζαντινό». Η Ξανθοπούλου το τοποθετεί στη μεσοβυζαντινή περίοδο στην ίδια ομάδα μαζί με τα πολυκάνδηλα από το Λούβρο και το Dumbarton Oaks.³⁰

Ένα μικρό τμήμα από τον δίσκο πολυκάνδηλου, με αριθμό καταλόγου 172, σώζεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, όμοιο με αυτό της Κορίνθου. Σώζεται μόνο τμήμα της περιμετρικής διακόσμησης, μία σπή και τμήμα από τον διάτρητο σταυρό Μάλτας που θα κοσμούσε το κέντρο του δίσκου. Ο S. Atasoy, συντάκτης του καταλόγου με χάλκινα φωτιστικά αντικείμενα από το Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, χρονολογεί το τμήμα αυτό στον 6ο-7ο αιώνα.³¹ Η διάτρητη διακόσμηση στην εξωτερική ζώνη του δίσκου, καθώς και η σπή με τα δύο λογχοειδή στοιχεία εκατέρωθεν αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά με το πολυκάνδηλο Α. Ως συγκριτικό υλικό για τη χρονολόγησή του χρησιμοποίησε και το εύρημα της Κορίνθου,³² το οποίο όμως έχει χρονολογηθεί από την Davidson στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Γρανάδας φυλάσσεται ένα πολυκάνδηλο χρονολογημένο στον 9ο-10ο αιώνα, από την περιοχή της Medina Elvira, με κοινά χαρακτηριστικά με το Α.³³ Έχει διάμετρο δίσκου 44 εκ. και ύψος αλυσίδας 77 εκ. Στην πάνω επιφάνεια του δίσκου είναι συγκολλημένοι τρεις κρίκοι από τους οποίους περνούν οι τρεις αλυσίδες ανάρτησης και καταλήγουν σε χάλκινη σφαίρα, που φέρει κρίκο ανάρτησης. Η διακόσμηση του δίσκου είναι κατά βάση γεωμετρική με αρκετές σπές για την ένθεση καντηλιών και ξεδιπλώνεται σε τρεις ζώνες. Η εξωτερική περιμετρική διακόσμηση έχει όμοιο σχέδιο με τη διακόσμηση του πολυκάνδηλου Α. Πρόκειται πιθανότατα από το μουσουλμανικό τέμενος της Medina Elvira και αποτελεί μέρος ενός συνόλου από έξι πολυκάνδηλα. Η έρευνα έχει δείξει ότι τα πολυκάνδηλα χρησιμοποιούνταν στα μουσουλμανικά τεμένη από τον 8ο αιώνα και το συγκεκριμένο αντικείμενο επιβεβαιώνει, για ακόμη μία φορά, τη στενή πολιτιστική σχέση μεταξύ μουσουλμάνων και Βυζαντινών.³⁴

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε το πλούσιο συγκριτικό υλικό για το δεύτερο πολυκάνδηλο του Μουσείου Μπενάκη με αριθμό καταγραφής 44725 (πολυκάνδηλο Β).

Εικ. 13. Πολυκάνδηλο. Αγία Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. W-39 (φωτ.: ευγενική παραχώρηση του State Hermitage Museum).

Η συλλογή του Dumbarton Oaks περιλαμβάνει ένα πολυκάνδηλο, το τρίτο στη σειρά, με αριθμό καταγραφής 40.19 όμοιο με το Β (εικ. 12). Η διάμετρος του δίσκου είναι 18,1 εκ. με έξι οπές για την ένθεση καντηλιών. Στην πάνω επιφάνεια του δίσκου προσαρτώνται τρεις κρίκοι απ' όπου περνούν τρεις αλυσίδες ανάρτησης. Η διακόσμηση του δίσκου είναι κυρίως γεωμετρική και έχει ως κεντρικό θέμα εξάκτινο αστέρι. Ο Ross τοποθετεί το συγκεκριμένο πολυκάνδηλο, όπως και τα άλλα δύο από την ίδια συλλογή, στον 6ο αιώνα με προέλευση την Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με την επιγραφή που φέρει.³⁵ Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι το αστεροειδές σχέδιο στο κέντρο του

δίσκου επαναλαμβάνεται στη διακόσμηση ισλαμικών πολυκάνδηλων του 9ου-11ου αιώνα.³⁶ Το αντικείμενο αυτό παρουσιάζει μεγάλες συγγένειες με το πολυκάνδηλο του Μουσείου Μπενάκη, ως προς τη δομή και τη διακόσμηση του δίσκου. Είναι επίσης όμοιο με ένα πολυκάνδηλο από τη Μονή του Αγίου Τίτου.³⁷ Η Ξανθοπούλου στη διατριβή της χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο σκεύος ως παλαιοχριστιανικό με ένα μικρό ερωτηματικό, αφού παρατηρεί ομοιότητες με πολυκάνδηλα από το Καιρούαν.³⁸

Το 1998 πραγματοποιήθηκε μια έκθεση στο Prähistorische Staatssammlung του Μονάχου με τίτλο *Rom und Byzanz*, όπου παρουσιάστηκε μια σειρά από πολυκάνδηλα.³⁹ Ένα από αυτά παρουσιάζει ιδιαίτερες ομοιότητες με το Β ως προς τη δομή και τη διακόσμηση του δίσκου. Ο δίσκος του έχει διάμετρο 27,5 εκ. και έξι οπές για την ένθεση καντηλιών. Το κεντρικό σχέδιο αποτελείται από μια οπή με ακτινωτή διακόσμηση περιμετρικά, η οποία πιθανώς να χρησίμευε για την ένθεση καντηλιού. Από την κεντρική οπή ξεκινούν 12 ακτίνες που καταλήγουν στην εξωτερική ζώνη. Οι έξι από αυτές έχουν γεωμετρικό μοτίβο περί το μέσο και καταλήγουν σε γεωμετρική σύνθεση από δύο ανοικτά ημικύκλια που παρεμβάλλονται ανάμεσα στις οπές των καντηλιών. Ο V.H. Elbern υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για φυτικό σχέδιο αλλά για το γράμμα «ω» και το τοποθετεί χρονολογικά στον 6ο αιώνα με προέλευση την Ανατολική Μεσόγειο. Χρησιμοποιεί ως συγκριτικό υλικό παρόμοια πολυκάνδηλα που βρίσκονται στο Βερολίνο, το Λονδίνο και την Ουάσιγκτον, αλλά σημαντικότερο θεωρεί το πολυκάνδηλο που βρίσκεται στην Αγία Πετρούπολη και αναλύεται παρακάτω.

Το επόμενο αντικείμενο είναι δημοσιευμένο από την A. Banck και βρίσκεται στο Μουσείο Ερμιτάζ⁴⁰ (εικ. 13). Η διάμετρος του δίσκου είναι 22,8 εκ. και το ύψος της αλυσίδας 21,5 εκ. Η διακόσμηση του δίσκου έχει πολλά κοινά στοιχεία με εκείνη του πολυκάνδηλου Β. Ο δίσκος έχει έξι οπές για την ένθεση καντηλιών και μία ακόμη στο κέντρο, η οποία θα μπορούσε να περιέχει καντήλι, αν κρίνει κανείς από τη διάμετρό της. Ο δίσκος παρουσιάζει ομοιότητες με το πολυκάνδηλο Β, καθώς έχει τον ίδιο αριθμό οπών και παραπλήσια διακόσμηση. Από την κεντρική οπή ξεκινάνε 12 ακτίνες – από τις οποίες οι έξι είναι διακοσμημένες με μικρό σταυρό – και καταλήγουν σε σύνθετα ημικύκλια με φυτικό θέμα. Το σχήμα αυτό, όπως και στο προηγούμενο σκεύος, ενώνει τις οπές μεταξύ τους. Η Banck χρονολογεί το αντικείμενο στον 6ο αιώνα βασισμένη επίσης στα συμπεράσματα του Ross.⁴¹

Η Ξανθοπούλου το τοποθετεί με τη σειρά της στην παλαιοχριστιανική περίοδο.⁴²

Ένα από τα πολυκάνδηλα που παρουσιάστηκαν στην έκθεση των Ariadne Galleries,⁴³ έχει πολλά κοινά στοιχεία με το πολυκάνδηλο Β. Ο δίσκος έχει διάμετρο 47 εκ. και το ύψος της αλυσίδας είναι 69 εκ. Αν και υπάρχουν διπλάσιες οπές από το Β, η διακόσμησή του έχει το ίδιο μοτίβο με το πολυκάνδηλο Β: τα τοξοειδή σχήματα, διακοσμημένα με μικρό σταυρό, ενώνουν το κεντρικό τμήμα με την εξωτερική ζώνη που αποτελείται από 12 οπές, αλλά και από γεωμετρικές συνθέσεις. Ο Nesbitt βασίζεται στον Ross για να χρονολογήσει το πολυκάνδηλο στον 6ο αιώνα. Η Ξανθοπούλου υποστηρίζει ότι το πολυκάνδηλο αυτό είναι μεσοβυζαντινό, έχοντας αρκετές ομοιότητες, ως προς τη διακόσμηση του δίσκου, με τα ισλαμικά πολυκάνδηλα από το Καϊρουαν.⁴⁴

Παρακάτω θα αναφερθούμε σε τρία ακόμη πολυκάνδηλα τα οποία κατατάσσονται στην ίδια ομάδα με το Β, αλλά και με τα προαναφερθέντα της συλλογής του Μουσείου Ερμιτάζ, του Dumbarton Oaks και των εκθέσεων στο Μόναχο και τη Νέα Υόρκη. Το πρώτο δημοσιεύθηκε το 1904 από τον Von Josef Strzygowski στον κατάλογο των κοπτικών αντικειμένων του Μουσείου του Καϊρου.⁴⁵ Σώζεται αποσπασματικά ο βασικός σκελετός του δίσκου και τμήματα από την αλυσίδα ανάρτησης. Η μέγιστη διάμετρος του δίσκου είναι 46-47 εκ. Η διακόσμησή του θυμίζει σε πολλά σημεία το πολυκάνδηλο Β. Περιμετρικά οι οπές ενώνονται μεταξύ τους με «ω». Εναλλάξ οι ακτίνες φέρουν διακόσμηση με σταυρό Μάλτας – συγκεκριμένα όσες απολήγουν σε «ω». Η μεσαία κορυφή του «ω» στέφεται από φυτικό μοτίβο. Το κέντρο του δίσκου κοσμούσε πιθανώς αστεροειδές ή φυτικό σχέδιο. Ο Strzygowski χρονολόγησε το αντικείμενο στον 6ο-8ο αιώνα. Η Ξανθοπούλου το χαρακτηρίζει παλαιοχριστιανικό, αλλά υποστηρίζει ότι είναι συγγενές προς τα ισλαμικά πολυκάνδηλα του Καϊρουαν.⁴⁶

Το δεύτερο πολυκάνδηλο αυτής της ομάδας φυλάσσεται στο Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης (εικ. 14). Η διάμετρος του δίσκου (26,5 εκ.) είναι πολύ μικρότερη από εκείνη του προηγούμενου. Φέρει έξι οπές για την ένθεση γυάλινων καντηλιών, οι οποίες ενώνονται μεταξύ τους με ένα «ω». Οι 12 ακτίνες του καταλήγουν σε μια οπή στο κέντρο, η οποία φέρει περιμετρικά αστεροειδή διακόσμηση. Η αλυσίδα του αντικειμένου αποτελείται από οκτάσχημα στοιχεία που εναλλάσσονται με τρία μέταλλα με ομόκεντρος κύκλους. Έχει χρονολογηθεί

στον 6ο-7ο αιώνα από τους ερευνητές του Metropolitan Museum of Art.⁴⁷

Τελευταίο πολυκάνδηλο της ίδιας ομάδας είναι το τρίτο από τα εκτεθέντα στις Ariadne Galleries.⁴⁸ Από τον δίσκο του αντικειμένου λείπει ένα τμήμα. Περιμετρικά η εξωτερική ζώνη αποτελείται από τις οπές για την ένθεση καντηλιών και εναλλάξ από καρδιόσχημα στοιχεία. Το ίδιο παρατηρείται και στις ακτίνες του πολυκάνδηλου. Εναλλάξ φέρουν στο μέσο της ακτίνας σταυροειδές σχέδιο. Οι ακτίνες καταλήγουν σε κεντρική οπή που φέρει σταυρό Μάλτας εσωτερικά. Το συγκεκριμένο αντικείμενο χρονολογήθηκε στον 6ο αιώνα από τον Nesbitt, ο οποίος όμως δεν έλαβε υπόψη το ότι τα καρδιόσχημα στοιχεία της εξωτερικής ζώνης παραπέμπουν στα πολυκάνδηλα του Καϊρουαν που χρονολογούνται στον 9ο-11ο αιώνα. Επιπροσθέτως, τα καρδιόσχημα μοτίβα αποτελούν χαρακτηριστικά διακοσμητικά στοιχεία της μεσοβυζαντινής περιόδου και όχι του 6ου αιώνα, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε και από τα πολυκάνδηλα του Καϊρουαν.⁴⁹ Η Ξανθοπούλου, κατατάσσοντας το συγκεκριμένο πολυκάνδηλο στην ίδια ομάδα με τα παραπάνω αντικείμενα, το χαρακτηρίζει παλαιοχριστιανικό με ερωτηματικό, καθώς επισημαίνει συγγένειες προς τα ισλαμικά πολυκάνδηλα.⁵⁰

Παρόμοιο πολυκάνδηλο με το παραπάνω είναι και εκείνο από το Walters Art Museum στη Βαλτιμόρη (εικ. 15). Το πολυκάνδηλο με αριθμό καταγραφής 54.2466 έχει μελετηθεί από τη Μαρία Παρανή.⁵¹ Ο δίσκος έχει έξι οπές για την ένθεση καντηλιών και έξι ακτίνες διακοσμημένες με σταυρούς που καταλήγουν στο κέντρο. Ανάμεσα στις οπές διακρίνονται καρδιόσχημα διάτρητα σχέδια. Το αντικείμενο συνοδεύεται από έξι γυάλινα καντήλια του 9ου-10ου αιώνα, ενώ το πολυκάνδηλο έχει χρονολογηθεί στον 6ο αιώνα από την Παρανή. Τα επιχειρήματα για τη χρονολόγηση του αντικειμένου είναι ίδια με τα προαναφερθέντα, καθώς οι ομοιότητες με τα ισλαμικά πρότυπα του 9ου-10ου αιώνα είναι περισσότερες από τα βυζαντινά σχέδια του 6ου αιώνα. Ενδεικτική μάλιστα είναι η παρατήρηση της Ξανθοπούλου που χαρακτηρίζει το πολυκάνδηλο παλαιοχριστιανικό με ερωτηματικό, λόγω συσχετίσεων με τα ισλαμικά παραδείγματα.⁵²

Στη συλλογή του Βρετανικού Μουσείου περιλαμβάνεται ένα ακόμη πολυκάνδηλο που έχει αρκετά κοινά στοιχεία με το Β (εικ. 16). Έχει διάμετρο 45 εκ. και το ύψος της αλυσίδας είναι 38,5 εκ. με 16 οπές για ένθεση καντηλιών. Η διάτρητη διακόσμηση του δίσκου είναι

Εικ. 14. Πολυκάνδηλο. Νέα Υόρκη, The Metropolitan Museum of Art, Δωρεά Miriam N. Rosen 2002, αρ. ευρ. 2002.483.7 (φωτ.: ευγενική παραχώρηση του Metropolitan Museum of Art).

Εικ. 15. Πολυκάνδηλο με γυάλινα καντήλια. Βαλτιμόρη, The Walters Art Museum, αρ. ευρ. 54.2466 (φωτ.: ευγενική παραχώρηση του Walters Art Museum).

αρκετά περίτεχνη με γεωμετρικά και φυτικά σχέδια, σχεδόν ίδια με αυτή του πολυκάνδηλου Β. Ανάμεσα στις ακτίνες υπάρχουν άλλες μικρότερες που φέρουν μικρό σταυρό. Η όλη σύνθεση παραπέμπει σχηματικά στην αρχιτεκτονική των εκκλησιών και την απεικόνιση των θόλων, δημιουργώντας μάλιστα την εντύπωση αρχιτεκτονικού μοτίβου. Οι σπές των καντηλιών ενώνονται με μια γεωμετρική σύνθεση από δύο μικρούς κύκλους που καταλήγουν σε φυτικό στοιχείο συγγενές προς το μοτίβο του δίσκου από το πολυκάνδηλο Β. Αν και πλουσιότερου διακόσμου από το πολυκάνδηλο Β του Μουσείου Μπενάκη, ως προς τη διακόσμηση του δίσκου το συγκεκριμένο προσομοιάζει αρκετά, ώστε να μπορεί να υποστηριχθεί κοινή χρονολόγηση του Β και του πολυκάνδηλου του Βρετανικού Μουσείου στον 9ο-11ο αιώνα. Το συγκεκριμένο σκεύος έχει τοποθετηθεί χρονολογικά προς τον Μεσαίωνα από την Ξανθοπούλου, η οποία το συγκρίνει με τα παραδείγματα από το Καιρούαν και την Ανδαλουσία.⁵³

Τα φωτιστικά αντικείμενα από τη Μονή του Αγίου Τίτου περιλαμβάνουν τρία πολυκάνδηλα από τα οποία το ένα, συγκρινόμενο με τα πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το συγκεκριμένο αντικείμενο, με αριθμό καταγραφής 180, φυλάσσεται, όπως και τα άλλα, στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο. Φέρει τρεις βέργες ανάρτησης, έξι σπές για την ένθεση καντηλιών και ο δίσκος είναι διακοσμημένος με γεωμετρική σύνθεση από κύκλους. Η Ξανθοπούλου τοποθετεί χρονολογικά το πολυκάνδηλο ανάμεσα στην παλαιοχριστιανική και τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Το αστεροειδές κόσμημα στο κέντρο του δίσκου παραπέμπει στο πολυκάνδηλο που παρουσιάστηκε στη Νέα Υόρκη στην έκθεση *Byzantium: The Light in the Age of Darkness*, αλλά η δομή του δίσκου ανακαλεί εκείνη του δίσκου από το πολυκάνδηλο Β.⁵⁴

Η Ξανθοπούλου έχει ασχοληθεί με τα φωτιστικά αντικείμενα από τη Μονή του Αγίου Τίτου στην Κρήτη, τα οποία θεωρεί ότι μπορούν να τοποθετηθούν στον 10ο-11ο αιώνα.⁵⁵ Δικαιολογεί την άποψή της βασιζόμενη στους δίσκους-μανουάλια από τη Μονή του Αγίου Τίτου που φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Οι δίσκοι είναι διακοσμημένοι με φυτικά και γεωμετρικά σχέδια, τα οποία κατά τη συγγραφέα έχουν ισλαμικές επιρροές. Συγκρίνοντάς τα με άλλα όμοια αντικείμενα από το μοναστήρι στο Wadi'n Natrum, από τις Μονές Αγίας Λαύρας, Σινά και Μεταμόρφωσης στα Μετέω-

Εικ. 16. Πολυκάνδηλο. Λονδίνο, British Museum, Late Roman and Byzantine Collections (φωτ.: ευγενική παραχώρηση των Trustees of the British Museum).

Εικ. 17. Λεπτομέρεια από την αλυσίδα του πολυκάνδηλου Β. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 44725 (φωτ.: Α. Κουργιαντάκης).

ρα, καταλήγει ότι αποτελούν μέρος μιας σειράς μεταλλικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης με φυτική διακόσμηση. Επεκτείνει τη θεωρία της, υποστηρίζοντας ότι τα τρία πολυκάνδηλα από το Λούβρο,⁵⁶ τα πολυκάνδηλα από το Dumbarton Oaks,⁵⁷ το Μεγάλο Τέμενος του Καίρου, τη Χερσόνησο, την Κόρινθο, τη Σικελία, το Wadi' n Natrum, τα επτά πολυκάνδηλα από την Προύσα, το πολυκάνδηλο από τη Συλλογή Αβέρωφ αλλά και το σταυροειδές πολυκάνδηλο του Ashmolean Museum ανήκουν στην ίδια ομάδα αντικειμένων με τους δίσκους-μανουάλια της Μονής του Αγίου Τίτου. Τα δύο πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη μπορούν βάσιμα να ενταχθούν στην ίδια ομάδα, καθώς οι ομοιότητες των δίσκων είναι καθοριστικές για τη χρονολόγηση και αυτών των αντικειμένων στον 9ο-11ο αιώνα. Οι φυτικές συνθέσεις των δίσκων, τα τρίλοβα και τα δίλοβα άνθη, καθώς και οι λεπτομέρειες με τα καρδιάσχημα και τα γεωμετρικά μοτίβα ανήκουν στα πολλά κοινά στοιχεία που συνδέουν όλα τα παραπάνω αντικείμενα.⁵⁸

Έχοντας αναλύσει τα χαρακτηριστικά και τις ομοιότητες του δίσκου του πολυκάνδηλου Β με άλλα παρόμοια αντικείμενα, το επόμενο βήμα είναι να επικεντρωθούμε στη διακόσμηση των αλυσίδων του. Οι αλυσίδες, όπως έχει

Εικ. 18-22. Κλειδιά. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, Δωρεά Μέλλον, αρ. ευρ. 35922, 35923, 35928, 35933 και 35934 (φωτ.: Μ. Μαθιός).

αναφερθεί και νωρίτερα, έχουν μια επαναλαμβανόμενη διακόσμηση με τρία βασικά χυτά γεωμετρικά σχέδια (εικ. 17). Στο μέσο της κάθε αλυσίδας παρεμβάλλεται ένας διάτρητος σταυρός με λογχόσχημα στοιχεία στις απολήξεις του και ενώνεται με την υπόλοιπη αλυσίδα με καβήλια. Η περίτεχνη αυτή διακόσμηση δεν είναι χαρακτηριστικό των πολυκάνδηλων του 6ου-7ου αιώνα. Αντίθετα, υπάρχουν παραδείγματα μεταγενέστερων αντικειμένων που φέρουν όμοια διακόσμηση στις αλυσίδες τους. Ένα από τα πιο μεγαλειώδη παραδείγματα είναι ο χορός του Μονάχου, που απαρτίζεται από ένα σύνολο πολυκάνδηλων και βρίσκεται στο Archäologische Staatssammlung στο Μόναχο.⁵⁹ Στον χορό υπάρχουν τμήματα αλυσίδας που έχουν ακριβώς το ίδιο επαναλαμβανόμενο μοτίβο των χυτών γεωμετρικών στοιχείων: διάτρητος σταυρός και παραλληλόγραμμο. Η Άννα Μπαλλιάν χρονολόγησε τον χορό του Μονάχου στον 13ο-14ο αιώνα, βασισμένη σε δύο παραδείγματα: το πολυκάνδηλο της Συλλογής Αβέρωφ στο Μέτσοβο και ένα κατζί στο Βρετανικό Μουσείο. Τα αντικείμενα αυτά φέρουν στη διακόσμησή τους μικρά τετράποδα ζώα, τα οποία η συγγραφέας συνέκρινε με ισλαμικά κεραμικά σκεύη από την περιοχή της Ράκκας.⁶⁰ Ο χορός όμως αποτελεί σύνθεση από πολλά διαφορετικά μεταξύ τους τμήματα και έτσι δεν είναι δυνατή η χρονολόγηση του πολυκάνδηλου Β μόνο βάσει του χορού του Μονάχου.

Ωστόσο, ένα άλλο παράδειγμα με πολλά κοινά στοιχεία με την αλυσίδα του πολυκάνδηλου Β προέρχεται από ανασκαφικά ευρήματα από το Beycesultan της Τουρκίας.⁶¹ Το 1954 ξεκίνησε η ανασκαφή σε οικισμό στο Beycesultan, υπό τη διεύθυνση των S. Lloyd και J. Mellart. Οι ερευνητές ανακάλυψαν σωρό από χάλκινα βυζαντινά αντικείμενα σε ένα ανασκαφικό στρώμα, από τα οποία μας ενδιαφέρει ένα τμήμα αλυσίδας όμοιο με την αλυσίδα του πολυκάνδηλου Β. Η χρονολόγηση των χάλκινων αντικειμένων από τον John Carswell στον 10ο-11ο αιώνα βασίστηκε στην εφυαλωμένη κεραμική που βρέθηκε στο ίδιο στρώμα, αλλά και σε αρχιτεκτονικά υπολείμματα μιας εκκλησίας, που χρονολογήθηκαν επίσης στον 10ο-11ο αιώνα, όπως υποστηρίζει ο Wright.⁶² Το τμήμα της αλυσίδας που εξετάζουμε εδώ αποτελείται από φυτική διάτρητη σύνθεση. Σώζονται δύο καβήλιες, καθώς και ο διάτρητος σταυρός από τον οποίο λείπει η πάνω απόληξη. Ο σταυρός έχει την ίδια λογχόσχημη διάτρητη διακόσμηση στις απολήξεις του με τον σταυρό της αλυσίδας του Β. Αρχικά είχε θεωρηθεί στην πρώτη τεκμηρίωση των ευρημάτων του 1955 ότι το αντικείμενο

αυτό αποτελεί τμήμα ζώνης. Ο Wright όμως, έπειτα από έρευνα και προσεκτική μελέτη του υλικού, αναγνώρισε ότι προέρχεται από βυζαντινό πολυκάνδηλο του 10ου-11ου αιώνα.

Επίσης, το 1936 ο δρ Schmidt από το Oriental Institute του Σικάγο, κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο Ravy,⁶³ ανακάλυψε αρκετά χάλκινα σκεύη, τμήματα από φωτιστικά αντικείμενα και κομμάτια από αλυσίδες ανάρτησης. Δύο κομμάτια παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον για την παρούσα μελέτη. Πρόκειται για δύο τμήματα από αλυσίδα ανάρτησης φωτιστικού αντικειμένου, πανομοιότυπου γεωμετρικού διακόσμου με εκείνον της αλυσίδας του πολυκάνδηλου Β. Το γεγονός βέβαια ότι αυτά τα ευρήματα ήταν «*σ' έναν σωρό μαζί με άλλα χάλκινα τμήματα αντικειμένων*» δεν μας βοηθά στη χρονολόγησή τους.⁶⁴ Είναι όμως σημαίνον ότι τα υπόλοιπα θραύσματα προέρχονται από ισλαμικές καντήλες και φωτιστικά σκεύη που μπορούν να χρονολογηθούν στον 11ο-13ο αιώνα με βάση τα επιγραφικά τους δεδομένα, αλλά και τον χαρακτηριστικό διάτρητο διάκοσμό τους.

Ενδιαφέροντα συγκριτικά στοιχεία για την αλυσίδα παρέχει η διακόσμηση μιας άλλης κατηγορίας αντικειμένων. Η βυζαντινή συλλογή του Μουσείου Μπενάκη περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό χάλκινων βυζαντινών κλειδιών με προέλευση την Κωνσταντινούπολη, τμήμα μιας μεγάλης δωρεάς χάλκινων αντικειμένων από τον Πρόδρομο Μέλλον του 1998. Στα τμήματα της αλυσίδας από το πολυκάνδηλο Β μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα κορυφώματα κάποιων κλειδιών που προέρχονται από τη δωρεά Μέλλον. Πιο συγκεκριμένα ο διάκοσμος των αντικειμένων με αριθμούς καταγραφής 35922, 35923, 35928, 35933 και 35934 παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα σχέδια της αλυσίδας του πολυκάνδηλου Β (εικ. 18-22). Τα κλειδιά αυτά μπορούν να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως στοιχειοθετούν σύγχρονα ανασκαφικά ευρήματα από την Κόρινθο.⁶⁵ Τεκμηριώνεται έτσι η κοινή διακοσμητική γλώσσα και αισθητική σε ποικίλα αντικείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου.

Η κατασκευή των πολυκάνδηλων ακολουθεί δύο παραδόσεις: τη βυζαντινή και την ισλαμική. Υπάρχουν αρκετά μεταγενέστερα παραδείγματα πολυκάνδηλων και άλλων φωτιστικών αντικειμένων με διακοσμημένη αλυσίδα ανάρτησης που χρονολογούνται από τον 12ο μέχρι και τον 14ο αιώνα, όπως ο χορός από το Markon Manastir⁶⁶ και ο χορός από τη Μονή Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος.⁶⁷ Ιδιαίτερα στο τελευταίο παράδειγμα, σε ένα τμήμα της

κάθετης αλυσίδας ανάρτησης του χορού συναντάμε ένα στοιχείο διακόσμησης που παραπέμπει στον διάτρητο σταυρό της αλυσίδας ανάρτησης από το πολυκάνδηλο Β, με τετράλοβο άνθινο μοτίβο-ρόδακα που συνδέεται με την υπόλοιπη αλυσίδα, στην κάτω απόληξή του, με καβήλια. Όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω για τον χορό του Μονάχου, έτσι και σε αυτή την περίπτωση ο χορός της Μονής Παντοκράτορος αποτελεί σύνθεση από διαφορετικά αντικείμενα που χρονολογούνται από τον 14ο μέχρι και τα τέλη του 16ου - αρχές του 17ου αιώνα. Για τον λόγο αυτό, ούτε και αυτό το παράδειγμα μπορεί να αποτελέσει βαρύνον κριτήριο για τη χρονολόγηση του πολυκάνδηλου Β. Τμήμα παρόμοιας αλυσίδας ανάρτησης χρονολογείται στον 14ο αιώνα στον κατάλογο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης.⁶⁸

Ισλαμικά αντίστοιχα παραδείγματα συνιστούν οι διάτρητες φωτιστικές καντήλες από το Kairouan και το Ravy, οι οποίες είναι διακοσμημένες με φυτικά, αστεροειδή και γεωμετρικά σχέδια και συνοδεύονται από αλυσίδες ανάρτησης που φέρουν μοτίβα παρόμοια με εκείνα των αλυσίδων από το πολυκάνδηλο Β.⁶⁹ Η ισλαμική καντήλα από το Ravy, όπως αναφέραμε, αποτελεί εύρημα ανασκαφής και χρονολογείται στον 11ο-13ο αιώνα, όπως και η καντήλα από το Kairouan.⁷⁰ Οι αλυσίδες ανάρτησης των δύο αντικειμένων είναι πιο εξεζητημένες από τις αντίστοιχες του Β, καθώς φέρουν πιο προσεγγμένα διακοσμητικά σχέδια. Τα άνθη ελίσσονται και τα γεωμετρικά σχέδια εναλλάσσονται με αρμονικό ρυθμό.

Ακόμη ένα χάλκινο ισλαμικό πολυκάνδηλο, με διαφορετική όμως χρήση αυτή τη φορά, συναντάμε στη Βενετία. Στη διάσημη πλατεία του Αγίου Μάρκου δύο γλυπτά επιστέφουν τις ισάριθμες κολόνες στην είσοδο του λιμανιού. Στη μία δεσπόζει το άγαλμα πτερωτού λέοντα –συμβόλου του Ευαγγελιστή Μάρκου και εμβλήματος της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας–, ενώ στην άλλη τοποθετήθηκε το 1329 το άγαλμα του αγίου Θεόδωρου της Αμάσειας, του πρώτου προστάτη αγίου της πόλης.⁷¹ Το συγκεκριμένο άγαλμα μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα στην παρούσα μελέτη, καθώς αντί για φωτοστέφανο ο άγιος φέρει στο κεφάλι του χάλκινο πολυκάνδηλο, παρόμοιο με αντίστοιχα σκεύη από το Kairouan και το Μουσείο του Λούβρου.⁷² Το άγαλμα του αγίου Θεόδωρου έχει την ιδιαιτερότητα να αποτελείται από πολλά μέλη-τμήματα που προέρχονται από διαφορετικές χρονικές περιόδους.⁷³ Οι πηγές αναφέρουν ότι το “φωτοστέφανο” του αγίου είναι προϊόν του εγχώριου τεχνίτη ο οποίος

κατασκεύασε και τα υπόλοιπα μέλη.⁷⁴ Η έρευνα όμως αποδεικνύει την ομοιότητά του, όπως είπαμε, με τα πολυκάνδηλα ισλαμικής τεχνοτροπίας του Καίρου και του Λούβρου, που χρονολογούνται στον 9ο-11ο αιώνα.⁷⁵

Το ζήτημα της χρονολόγησης των χάλκινων πολυκάνδηλων δεν μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα καθώς, όπως ειπώθηκε αρχικά, τα συγκεκριμένα φωτιστικά σκεύη ήταν σε χρήση από τον 6ο έως και τα τέλη του 13ου αιώνα. Με αφορμή το ζήτημα της χρονολόγησης των πολυκάνδηλων του Μουσείου Μπενάκη, μπορέσαμε να τα κατηγοριοποιήσουμε στις προτεινόμενες από την Ξανθοπούλου ομάδες αντικειμένων,⁷⁶ αλλά και να τα συγκρίνουμε με παρόμοια βυζαντινά και ισλαμικά δείγματα. Επίσης, σημαντικό είναι το ότι αναχρονολογήθηκε ένας μεγάλος αριθμός αντικειμένων, υπό το φως νέων δημοσιεύσεων και αρχαιολογικών ευρημάτων.⁷⁷ Μοτίβα και σχέδια που είχαν

χαρακτηριστεί στο παρελθόν ως “βυζαντινά”, αποδείχθηκε ότι απηχούν ισλαμικά πρότυπα, με αποτέλεσμα η αλληλεπίδραση των δύο πολιτισμών να εμφανίζεται αρκετά έντονη, όχι μόνο στα σύνορα των δύο αυτοκρατοριών αλλά και στην ενδοχώρα.

Τα δύο πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη, δείγματα εξαιρετικής τέχνης και τεχνικής, εντυπωσιάζουν τον επισκέπτη του Μουσείου, καθώς σκέφτεται το δέος που θα ένιωθε ο αποδέκτης της λάμπης τους όταν ερχόταν στην εκκλησία για προσευχή.⁷⁸

Μάρα Βερύκοκου
Βοηθός επιμελητή Βυζαντινής Συλλογής
Μουσείο Μπενάκη
verykokou@benaki.gr

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναλύοντας μια ομάδα πολυκάνδηλων του 6ου-7ου αιώνα η Αναστασία Δρανδάκη, στην ανέκδοτη διδακτορική της διατριβή *Χάλκινα σκεύη της Υστερης Αρχαιότητας. Τεχνική, τυπολογία, χρήση, ορολογία με βάση τη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη* (δακτ. διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2008) 250-51, υποστηρίζει ότι είναι δύσκολη η χρονολόγηση αυτών των αντικειμένων, καθώς λίγα παράλληλα έχουν βρεθεί σε αρχαιολογικό περιβάλλον και, από την άλλη, όμοια σχέδια συναντώνται και σε μεταγενέστερο χρονικό πλαίσιο.

2. Χάλκινο πολυκάνδηλο του Μουσείου Μπενάκη με την επιγραφή του παραγγελιοδότη «*ΜΑΡΗΑΝΟΥΑΣΠΑΘΑΡΙΟΥ*» αρ. ευρ. 32651, στο: *The Greeks. Art treasures from the Benaki Museum, Athens* (κατάλογος έκθεσης, Calouste Gulbenkian Museum, Lisbon 2007) 178 αρ. 92 (Anastasia Drandaki). Το συγκεκριμένο αντικείμενο αποτελεί μέρος ενός συνόλου από επτά ακόμη πολυκάνδηλα που βρέθηκαν στην Προύσα και σήμερα φυλάσσονται στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης.

3. J. Thomas – A. Constantinides-Hero – G. Constanble (επιμ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, Dumbarton Oaks Research Library and Collection 35* (Washington 2000) 1: 552, 554.

4. Thomas – Constantinides-Hero – Constanble (ό.π.) 536.

5. Thomas – Constantinides-Hero – Constanble (σημ. 3) 536· H. Kähler – C. Mango, *Hagia Sophia* (London 1967) 30.

6. I. Ševčenko, *The Sion Treasure: The Evidence of the Inscript-*

tions, στο: S. Boyd – M.M. Mungo (επιμ.), *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium* (Washington 1993) 39-56.

7. Στη Βυζαντινή Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη υπάρχουν τα ανάλογα παραδείγματα που θα αναλυθούν στην πορεία του κειμένου (εικ. 18-22).

8. M. Ross, *Catalogue of the Byzantine and early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. 1: Metalwork, ceramics, glass, glyptics, painting* (Washington 1962) 40-42.

9. Ό.π., αρ. 43 πίν. XXX.

10. G. Marçais – L. Poinssot, *Objets Kairouanais IX au XIII siècle: Reliures, verreries, cuivres et bronzes, bijoux, Notes et Documents XI - Fasc. 2, Direction des Antiquités et Arts* (Tunis 1952) 446 εικ. 101; R. Ward, *Islamic Metalwork* (London 1993) 68.

11. Το ασημένιο πολυκάνδηλο του Βρετανικού Μουσείου από τον θησαυρό της Λαμφάκου έχει χρονολογηθεί στο 565-578, επειδή φέρει σφραγίδες του Ιουστινιανού Β', βλ. Ross (σημ. 8) 41.

12. M. Xanthopoulou, *Les luminaires en bronze et fer aux époques paléochrétienne et byzantine: Typologie, Technologie, Utilisation* (διδ. διατριβή, Paris I Panthéon - Sorbonne, Paris 1997) 363 LU 3.044· M. Xanthopoulou, *Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète central)*, *Cah. Arch.* 46 (1998) 103-19.

13. Ross (σημ. 8) 42 αρ. 44.

14. Βλ. σημ. 12.

15. *Splendeur de Byzance* (κατάλογος έκθεσης, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles 1982) 161 Br 4 (D. Buckton).
16. Ό.π.
17. Ross (σημ. 8) 40-42.
18. *Byzantium: The Light in the Age of Darkness* (κατάλογος έκθεσης, Ariadne Galleries, New York 1988) 53 εικ. 4.
19. Ό.π., 53.
20. Xanthopoulou, *Le mobilier* (σημ. 12) 116.
21. C. Metzger, *Trois lustres culturels en métal, Revenue du Louvre et des Musées de France* 24 (1974) 319-22 αρ. 4-5.
22. Marçais – Poinssot (σημ. 10) 447 εικ. 102.
23. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 1: LU 3.035, 2: 359, 3: πίν. 250· 1: LU 3.045, 2: 363, 3: πίν. 253· 1: LU 3048, 2: 365, 3: πίν. 254.
24. Metzger (σημ. 21) 319-22 αρ. 4-5.
25. *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ: Ταξιδεύοντας στον χρόνο* (κατάλογος έκθεσης, Πινακοθήκη Αβέρωφ, Αθήνα 2000) 90 εικ. 153 (Β. Παπαδοπούλου).
26. H.C. Evans (επιμ.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)* (κατάλογος έκθεσης, The Metropolitan Museum of Art, New York 2004) 124 (A. Ballian).
27. Marçais – Poinssot (σημ. 10) 440-59.
28. Marçais – Poinssot (σημ. 10) 449-50 εικ. 104, 105· Ward (σημ. 10) 68.
29. G. Davidson, *Corinth: The Minor Objects, The American School of Classical Studies at Athens* 12 (1952) αρ. 860 πίν. 63
30. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 364 LU 3.047.
31. S. Atasoy, *Bronze Lamps in the Istanbul Archaeological Museum: An Illustrated Catalogue, BAR International Series* 1436 (2005) 103 αρ. 172.
32. Marçais – Poinssot (σημ. 10) 440-59.
33. J.D. Dodds (επιμ.), *Al-Anadalu: The Art of Islamic Spain* (κατάλογος έκθεσης, The Metropolitan Museum of Art, New York 1992) 207 αρ. 8 (M.C. Perez).
34. Ό.π.
35. Ross (σημ. 8) 40 αρ. 42 πίν. XXX.
36. Marçais – Poinssot (σημ. 10) 449 εικ. 104.
37. Xanthopoulou, *Le mobilier* (σημ. 12) 114 εικ. 32.
38. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 378 LU 5008.
39. L. Wamser – G. Zahlhaas (επιμ.), *Rom und Byzanz* (κατάλογος έκθεσης, Prashistorische Staatssammlung München, München 1998) 95 αρ. 94.
40. A. Banck, *Byzantine Art in the Collections of the USSR, Leningrad* (Moscow 1966) 335 αρ. 17.
41. Ό.π.
42. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 376 LU 5004.
43. *Byzantium* (σημ. 18) 53 εικ. 5.
44. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 380 LU 5013.
45. J. Strzygowski, *Catalogue Général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire* (Vienne 1094) 297-98 αρ. 9154-57.
46. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 377 LU 5007.
47. Η χρονολόγηση προέρχεται από την ιστοσελίδα: Polycandelon with Crosses [Byzantine] (2002.483.7). *Heilbrunn Timeline of Art History*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000-http://www.metmuseum.org/toah/hd/litu/ho_2002.483.7.htm (October 2006).
48. *Byzantium* (σημ. 18) 53 εικ. 5.
49. Marçais – Poinssot (σημ. 10) 449-50 εικ. 104, 105.
50. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 382 LU 5015.
51. L. Bouras – M.G. Parani, *Lighting in Early Byzantium, Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications* 11 (2008) 92 αρ. 28.
52. Marçais – Poinssot (σημ. 10) 449-50 εικ. 104, 105.
53. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 381 LU 5014bis.
54. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 380 LU 5012.
55. Xanthopoulou, *Le mobilier* (σημ. 12) 103-19.
56. Metzger (σημ. 21) 319-22 αρ. 4-5.
57. Ross (σημ. 8) 40-42 πίν. XXX.
58. Xanthopoulou, *Le mobilier* (σημ. 12) 103-19.
59. R. Cormack – M. Vassilaki (επιμ.), *Byzantium 330-1453* (κατάλογος έκθεσης, Royal Academy of Arts, London 2008) 421 αρ. 170 (A. Ballian).
60. *Byzantium* (σημ. 26) 117-24.
61. G.R.H. Wright, *Some Byzantine bronze objects from Beycesultan, Anatolian Studies* 50 (2000) 159-70.
62. Ό.π.
63. D.S. Rice, *Studies in Islamic Metal Work - V, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 17/2 (1955) 206-31.
64. Ό.π.
65. Davidson (σημ. 29) αρ. 995 πίν. 70.
66. D. Todorovic, *Le grand polycandilon de Markov Manastir, Zograph* 9 (1978) 28-36.
67. *Θησαυροί του Αγίου Όρους* (Ιερά Κοινότητα Αγίου Όρους Άθω, Θεσσαλονίκη 1997) 372-73 (Α. Μπαλλιάν).
68. Atasoy (σημ. 31) 117 αρ. 194.
69. Rice (σημ. 63) 206-31.

70. Rice (σημ. 63)· Marçais – Poinssot (σημ. 10) 414 εικ. 84.
71. D. Pincus, Venice and the Two Romes: Byzantium and Rome as a Double Heritage in Venetian Cultural Politics, *Artibus et Historiae* 13/26 (1992) 101-14.
72. Metzger (σημ. 21) 319-22 αρ. 4-5 εικ. 3· Marçais – Poinssot (σημ. 10) 447 εικ. 102.
73. Το κεφάλι προέρχεται πιθανότατα από αρχαιοελληνικό άγαλμα, το σώμα από ρωμαϊκό, ενώ τα χέρια, τα πόδια και ο κροκόδειλος, πάνω στον οποίο στέκει η μορφή, είναι μεταγενέστερες, σύγχρονες της ανάρτησης του αγάλματος, προσθήκες Βενετού καλλιτέχνη. Βλ. P. Fortini Brown, *Venice and Antiquity: The Venetian Sense of the Past* (New Haven 1997) 18-19.
74. Ό.π.
75. Metzger (σημ. 21) 319-22.
76. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 364 LU 3047.
77. Xanthopoulou, *Les luminaires* (σημ. 12) 363 LU 3044.
78. Thomas – Constantinides-Hero – Constanble (σημ. 3) 552-54.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗ – ΙΩΑΝΝΑ ΑΣΛΑΝΗ

Τα χάλκινα πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη

Ο σχολιασμός για τη διατήρηση, τη χημική σύσταση και την τεχνολογία κατασκευής των δύο πολυκάνδηλων είχε ως στόχο να υποστηρίξει τη μελέτη της Μάρας Βερούκοκου με στοιχεία που αφορούν τους τρεις αυτούς ξεχωριστούς τομείς.

Για την επίτευξη του στόχου αυτού, ακολουθήθηκε μεθοδολογία που περιλάμβανε τη μακροσκοπική και μικροσκοπική παρατήρηση, καθώς και την εφαρμογή της φθορισμομετρίας ακτίνων Χ.

Κατάσταση διατήρησης

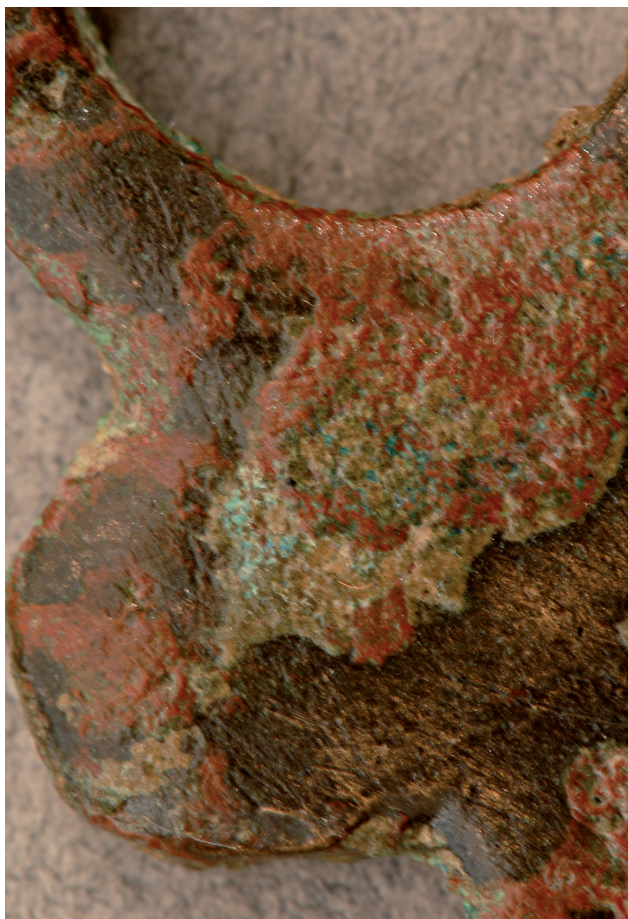
Η αρχική διερεύνηση των πολυκάνδηλων έδειξε ότι τα αντικείμενα αυτά είναι κατασκευασμένα από κράμα χαλκού. Παρότι εντοπίστηκαν σε σημεία της επιφάνειάς τους υπολείμματα ακαθαρσιών που σχετίζονται με το περιβάλλον ταφής τους, τα πολυκάνδηλα δεν προέρχονται απευθείας από αυτό. Είναι εμφανές ότι κάποια στιγμή στο παρελθόν, και σχετικά πρόσφατα μάλιστα, τα αντικείμενα αυτά είχαν περάσει από χέρια συντηρητών. Η επιφάνειά τους έδειχνε καθαρισμένη, ιδίως του πολυκάνδηλου αρ. ευρ. 44725, η οποία συγχρόνως γυάλιζε, γεγονός που παρέπεμπε στη χρήση επικαλυπτικού μέσου (εικ. 1).

Η επιφάνεια των δύο πολυκάνδηλων διέφερε. Το ένα (αρ. ευρ. 44724) παρουσίαζε ένα ομοιόμορφο στρώμα οξειδίων καφεμαύρης απόχρωσης. Στο στρώμα αυτό επικρατούσε το υποξείδιο του χαλκού, αλλά συνυπήρχαν και άλ-

λα οξειδία σε αποχρώσεις του ασπρογκρί που σχετίζονταν μάλλον με προϊόντα διάβρωσης του μολύβδου, ο οποίος θα πρέπει να είχε επιλεχθεί για λόγους κραμάτωσης με τον χαλκό. Τοπικά, ιδίως στην αλυσίδα –διότι στα άλλα τμήματα είχαν εξομαλυνθεί–, παρέμεναν στην αρχική τους κατάσταση εξανθήσεις ελαφρώς μετατοπισμένου κυπρίτη και μαλαχίτη.¹

Στο άλλο πολυκάνδηλο (αρ. ευρ. 44725) η επιφάνεια διέφερε ακόμα και μεταξύ των τριών βασικών τμημάτων που το συνθέτουν. Το οκτάσχημο τμήμα της αλυσίδας παρουσίαζε εικόνα παρόμοια με εκείνη του άλλου αντικείμενου, με τη διαφορά ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η επιφάνεια ήταν πιο ομογενοποιημένη (εικ. 2, 3). Αντίθετα, το περίτεχνο τμήμα της αλυσίδας φαινόταν να καλύπτεται αρχικά από στρώμα υποξειδίου του χαλκού, το πάχος και οι αποχρώσεις του οποίου άλλαζαν από περιοχή σε περιοχή λόγω του διαφορετικού μεγέθους των κρυστάλλων του.² Επάνω σε αυτό, επιλεκτικά, είχαν σχηματιστεί ανθρακικά άλατα ανάμεικτα με πιο εύθρυπτες ενώσεις πράσινης απόχρωσης, ενώ στη βάση (δίσκο) το ομοιόμορφο στρώμα καφεμαυροπράσινου χρώματος κατά τόπους περιοριζόταν από εστίες καθαρισμένου πρώην διογκωμένου κυπρίτη και από μικροβελονισμούς (εικ. 4).³

Τα πολυκάνδηλα εξετάστηκαν κάτω από το στερεοσκόπιο Olympus SZX9, σε μεγεθύνσεις 20x μέχρι και 100x, όπου και επιβεβαιώθηκαν τα στοιχεία από τη μακρο-

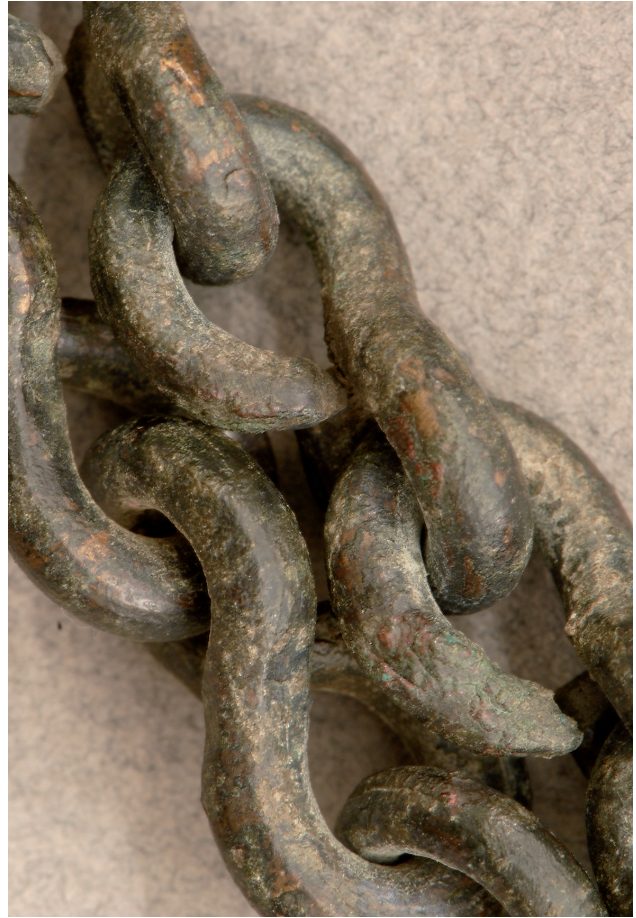
Εικ. 1. Πολυκάνδηλο (λεπτόμερεια). Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 44725. Στην επιφάνεια έχει γίνει καθαρισμός και χρήση επικαλυπτικού μέσου (80x).

σκοπική παρατήρηση. Κατά τον μηχανικό καθαρισμό πιθανόν να είχαν αφαιρεθεί οι σχετικές επικαθίσεις του εδάφους καθώς και τα εξωτερικά στρώματα εύθρυπτων προϊόντων, που μπορεί να περιλάμβαναν ένα ή περισσότερα άλατα κυρίως του χαλκού, ίσως όμως και των άλλων μετάλλων κραμάτωσης, ως αποτέλεσμα των οξειδο-αναγωγικών συνθηκών που επικρατούσαν στο περιβάλλον αυτό. Στο πολυκάνδηλο αρ. ευρ. 44725 ήταν εμφανής η εξομάλυνση των μικροεξογκωμάτων βασικού ανθρακικού χαλκού, το “κατέβασμα” του τοπικά σχηματιζόμενου μετατοπισμένου κυπρίτη, καθώς και η ομογενοποίηση της συνολικής επιφάνειας των αντικειμένων. Στις ελάχιστες μικροκοιλότητες (βελονισμοί) εντοπίστηκε ένα εύθρυπτο προϊόν σε ανοιχτόχρωμο πράσινο (εικ. 1, 4) που θυμίζει τον λεγόμενο ατακαμίτη.⁴

Σε γενικές γραμμές ο τρόπος καθαρισμού ήταν προσηγμένος, ιδίως για το πολυκάνδηλο αρ. ευρ. 44724 –διότι στο άλλο εντοπίστηκαν και περιοχές με πιο δραστητικές επεμβάσεις– και φαίνεται από το αποτέλεσμα ότι οι συντηρητές προσπάθησαν να σεβαστούν την αρχική επιφάνεια των αντικειμένων, η οποία είχε πλέον αντικατασταθεί από οξείδια και ανθρακικής σύστασης προϊόντα, που θεωρούνται όχι μόνο προστατευτικά για το μέταλλο, αλλά διατηρούν τις λεπτομέρειες που αφορούν την τεχνολογία κατασκευής του.

Τα δύο πολυκάνδηλα παρουσίαζαν διαφορές και ως προς τις μηχανικές επεμβάσεις. Τέτοιου είδους εργασίες είχαν πραγματοποιηθεί μόνο στο πολυκάνδηλο αρ. ευρ. 44725, και συγκεκριμένα στον δίσκο και στο περίτεχνο τμήμα της αλυσίδας. Κατά το στάδιο της μικροσκοπικής παρατήρησης, εντοπίστηκαν περιορισμένες αλλά και πιο εκτεταμένες περιοχές της επιφάνειας, οι οποίες ήταν καλυμμένες με πράσινο χρώμα στους τόνους της αυθεντικής διάβρωσης (εικ. 5). Το στοιχείο αυτό κίνησε τον προβληματισμό μας: πρωταρχικά για την αυθεντικότητά του αντικειμένου και δευτερευόντως για την “καλή” του διατήρηση. Ερωτήματα σχετικά με την αυθεντικότητά τους τέθηκαν και για τα οκτάσχημα αλυσιδωτά στοιχεία του εν λόγω πολυκάνδηλου, κυρίως όμως ως προς τη διαφορετική απόχρωση και υφή του στρώματος διάβρωσης σε σχέση με τα υπόλοιπα τμήματα. Βέβαια, αυτή η ηλεκτροχημική ετερομορφία πολλές φορές υφίσταται λόγω της ανομοιογένειας που επικρατεί, είτε στο ίδιο το μέταλλο κατασκευής, είτε/και στο γύρω περιβάλλον.⁵

Για να διερευνηθούν οι παραπάνω υποθέσεις, εφαρμόστηκε στη χρωματισμένη επιφάνεια του αντικειμένου, τοπικά, μπατονέτα εμποτισμένη με ακετόνη όπου παρατηρήθηκε η διάλυση της χρωστικής. Έτσι, στη συνέχεια ολόκληρη η αλυσίδα εμβαπτίστηκε στον διαλύτη αυτό, όπου και παρέμεινε για 24 ώρες. Μετά τον εμβαπτισμό αποκαλύφθηκαν οι περιοχές που είχαν καλυφθεί με χρώμα, οι οποίες κυρίως ήταν επιδιορθώσεις, είτε με καλαί (εικ. 6),⁶ είτε με πρόσθετα νεότερα κομμάτια μετάλλου (λεπτοκομμένα φύλλα χαλκού συγκολλημένα μεταξύ τους αλλά και με το αυθεντικό μέταλλο), με κάποιο σύγχρονο διασταυρωμένο πολυμερές.⁷ Η διάλυσή του δεν ήταν εφικτή, απλώς προκλήθηκε διόγκωσή του και στη συνέχεια απομακρύνθηκε εύκολα με ξύλινο στέλεχος σε συνδυασμό με νυστέρι. Τα μεταλλικά ελάσματα επιλέχθηκαν μόνο για την κατασκευή του ενός εκ των τριών γάντζων ανάρτησης, ο οποίος κάποια στιγμή στο παρελθόν

Εικ. 2, 3. Αλυσίδες των πολυκάνδηλων (λεπτομέρειες). Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 44725 (αριστερά) και 44724 (δεξιά). Η επιφάνεια στο οκτάσχημο τμήμα της αλυσίδας του πολυκάνδηλου αρ. ευρ. 44725 ήταν πιο ομογενοποιημένη (45x).

είχε καταστραφεί και έγινε απόπειρα να αποκατασταθεί με υλικό και χρώμα που προσομοιάζει στον χαλκό και στη διάβρωσή του. Δυστυχώς, πριν από τις επεμβάσεις αυτές, οι περιοχές προς αποκατάσταση παρουσίαζαν δραστική απόξεση και του στρώματος διάβρωσης από την επιφάνεια (αρχική επιφάνεια) αλλά και “φάγωμα” του εναπομείναντος υγιούς μετάλλου, προκειμένου να προσαρμοστούν τα νεότερα κομμάτια (εικ. 7).

Τεχνική και σύσταση

Πριν από την αποκατάσταση της περίτεχνης αλυσίδας του πολυκάνδηλου, η οποία περιλάμβανε: α) στερέωση των δύο περιοχών ανάρτησης με εσωτερικούς ορειχάλκινους πύρους σε συνδυασμό με εποξειδική ρητίνη Araldite δύο συστατικών ταχείας πήξεως β) κατασκευή εμφανούς

γάντζου ανάρτησης από ακρυλική μορφοποιημένη ράβδο (Plexiglass) (εικ. 4)· γ) διατήρηση των ήδη υπάρχουσών κολλήσεων με καλά και επικάλυψή τους με ακρυλικά χρώματα πράσινης απόχρωσης· δ) αφαίρεση με βελόνα των εύθρυπτων υδροξειχλωριδίων· και ε) τοπική σταθεροποίηση των καθαρισμένων περιοχών με οξείδιο του αργύρου,⁸ κρίθηκε απαραίτητη η χημική ανάλυσή της καθώς και του υπόλοιπου αντικειμένου.

Με την ευκαιρία αυτή αναλύθηκε και το δεύτερο πολυκάνδηλο, ώστε τα αποτελέσματα να συγκριθούν, αφενός μεταξύ τους, και αφετέρου με άλλα παρόμοια αντικείμενα ή γενικότερα κράματα με κοινή προέλευση και χρονολογία κατασκευής στο μέλλον.

Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της φθορισμομετρίας ακτίνων Χ στο Αναλυτικό Εργαστήριο Χαρακτηρισμού

Αρ. Ευρ.	Περιοχή ανάλυσης	Στοιχεία								
		Fe	Co	Ni	Cu	Zn	Ag	Sn	Pb	As
44725	Δίσκος	0,2	0,04	0,2	78,1	1,9	1,7	10,3	8,9	Nd
	Περιοχή κόλλησης	Nd	Nd	Nd	6,1	5	Nd	46,1	42,6	Nd
	Περίτεχνη αλυσίδα με γάντζο	0,4	Nd	Nd	72,8	Nd	Nd	5,7	21,1	Nd
	Περίτεχνη αλυσίδα I	0,9	Nd	0,7	77,4	1,4	Nd	6	13,7	0,4
	Σταυρός περίτεχνης I	1,4	Nd	Nd	71	0,6	Nd	11,3	15,6	Nd
	Σταυρός περίτεχνης II	0,3	Nd	Nd	64,9	Nd	Nd	10,3	24,5	Nd
	Περίτεχνη χωρίς γάντζο	0,5	Nd	0,2	74,2	1,4	Nd	7,9	15,8	Nd
	Περίτεχνη αλυσίδα II	0,1	Nd	Nd	44,5	Nd	Nd	5,1	50,3	Nd
	Απλή αλυσίδα	0,6	Nd	0,2	81,3	11,66	Nd	2	4,12	Nd
44724	Δίσκος	0,6	0,02	0,2	61,1	1,91	0,2	8,5	27,5	Nd
	Αλυσίδα	0,8	0,3	0,1	67,4	4,1	0,09	9,9	5,1	Nd
	Σταυρός	1,1	0,06	0,1	58,2	1,74	0,2	15,2	23,4	Nd

Πίνακας της χημικής ανάλυσης των δύο πολυκάνδηλων με τη μέθοδο της φθορισμομετρίας ακτίνων Χ.

και Σήμανσης που στεγάζεται στο Μουσείο Μπενάκη και το οποίο είχε οργανωθεί από τη ΘΕΤΙΣ ΕΠΕ, το Μουσείο Μπενάκη και το Ινστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».⁹

Στο πολυκάνδηλο αρ. ευρ. 44725 επιλέχθηκαν πέντε, ενώ στο άλλο τρία διαφορετικά σημεία εφαρμογής. Τα σημεία αυτά δεν λειάνθηκαν επιφανειακά, με αποτέλεσμα να υπάρξει πιθανώς απόκλιση στα ποιοτικά και τα ποσοτικά στοιχεία.

Συνολικά λοιπόν λήφθηκαν εννέα φάσματα. Ακολούθησε επεξεργασία των φασμάτων με λογισμικό QXAS και

υπολογίστηκε ο αριθμός των γεγονότων (counts), όπως προκύπτει από την ολοκλήρωση των κορυφών των φασμάτων στα 40KV. Η ποσοτικοποίηση των αποτελεσμάτων ήταν δυνατή για όλα τα σημεία, καθώς τα αντικείμενα δεν φέρουν επιμετάλλωση. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων παρουσιάζονται στον πίνακα.

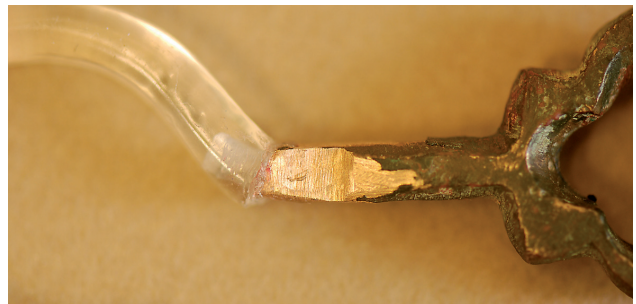
Οι αναλύσεις επιβεβαίωσαν ότι και τα δύο πολυκάνδηλα είναι κατασκευασμένα από κράμα χαλκού. Πιο συγκεκριμένα, το μέταλλο κατασκευής τους ανήκει στην κατηγορία των μολυβδούχων μπρούντζων (εικ. 8).¹⁰ Εξαίρεση στο σύνολο αποτελεί το μέταλλο κατασκευής

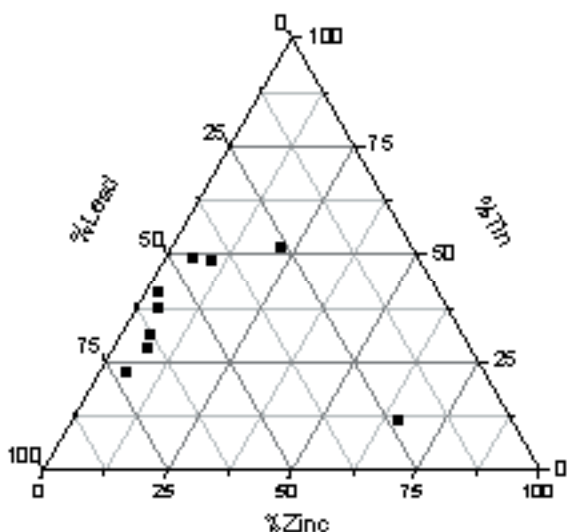
Εικ. 4. Η βάση του πολυκάνδηλου αρ. ευρ. 44725 (λεπτομέρεια). Το ομοιόμορφο στρώμα καφεμαυροπράσινου χρώματος, το οποίο κατά τόπους περιορίζεται από εστίες καθαρισμένου, πρώην διογκωμένου κυπρίτη και μικροβελονισμούς. Τελική κατάσταση με κατασκευή εμφανούς γάντζου ανάρτησης από ακρυλική μορφοποιημένη ράβδο (Plexiglass).

της οκτάσχημης αλυσίδας και των δύο πολυκάνδηλων. Το μεν πρώτο (αρ. ευρ. 44724), σύμφωνα με το διάγραμμα, φαίνεται ότι ανήκει στην περιοχή των μολυβδούχων τετραμερών κραμάτων,¹¹ ενώ το δεύτερο σε μια περιοχή ανάμεσα σε τετραμερές κράμα και σε ορείχαλκο.¹²

Στο πολυκάνδηλο αρ. ευρ. 44724 και οι τρεις περιοχές ανάλυσης παρουσιάζουν παρεμφερή ποιοτικά χαρακτηριστικά. Δηλαδή υπάρχει συνέπεια ως προς το είδος των βασικών και δευτερευόντων στοιχείων, καθώς και των τεχνοστοιχείων. Τα ποσοστιαία αποτελέσματα είναι επίσης παρεμφερή με μικροδιαφορές για όλες τις περιοχές

Εικ. 5-7. Το πολυκάνδηλο αρ. ευρ. 44725 (λεπτομέρειες). Πάνω: περιοχές καλυμμένες με πράσινο χρώμα στους τόνους της αυθεντικής διάβρωσης (45x). Μέσο: ύστερα από υγρό επιφανειακό καθαρισμό, επιδιορθώσεις με μαλακή κόλληση (45x). Κάτω: δραστική αφαίρεση της αρχικής επιφάνειας και “φάγωμα” του εναπομείναντος υγιούς μετάλλου από τις προηγούμενες επεμβάσεις.

Εικ 8. Τριμερές διάγραμμα μολύβδου-κασσιτέρου-ψευδαργύρου.

εκτός από τον μόλυβδο, ο οποίος παρουσιάζεται ιδιαίτερα αυξημένος στον δίσκο και στον σταυρό. Η αύξηση αυτή δικαιολογεί τη συνειδητή προσθήκη του μολύβδου με σκοπό τη βελτίωση των ιδιοτήτων του κράματος, όπως θα αναφερθεί παρακάτω.

Σε αντίθεση με το πολυκάνδηλο αυτό, στο άλλο τα στοιχεία παρουσιάζουν αρκετές διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή τόσο σε ποιοτικό, όσο και σε ποσοτικό επίπεδο. Για παράδειγμα, μόνο τα ποιοτικά αλλά και κάποια ποσοτικά αποτελέσματα της σύστασης του δίσκου ταιριάζουν με αυτά που προέκυψαν από την ανάλυση των τριών τμημάτων του πολυκάνδηλου αρ. ευρ. 44724. Ουσιαστικό ρόλο μπορεί να έχει παίξει το γεγονός ότι τα σημεία εφαρμογής της δέσμης ακτίνων Χ δεν είχαν λειανθεί επιφανειακά, για να ληφθούν όσο το δυνατόν πιο αξιόπιστα αποτελέσματα από τη σύσταση του μετάλλου. Αυτό ίσως σημαίνει είτε ότι κάποια από τα βασικά ή/και δευτερεύοντα στοιχεία των κραμάτων δείχνουν εμπλουτισμένα, όπως στην περίπτωση του μολύβδου, είτε ότι ορισμένα από τα ιχνοστοιχεία δεν μπόρεσαν να ανιχνευθούν. Η διατήρηση της ψευδόμορφης αρχικής επιφάνειας ενδέχεται να εμπόδιζε την ανίχνευση των τελευταίων.¹³

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η πιθανότητα επιλογής και χρήσης διαφορετικών κραμάτων ανάλογα με τα μέταλλα/κράματα που είχαν οι

τεχνίτες στη διάθεσή τους. Μια τέτοια περίπτωση ίσως δικαιολογείται από την παρουσία του αρσενικού σε ένα μόνο κομμάτι της περίτεχνης αλυσίδας του πολυκάνδηλου αρ. ευρ. 44725.

Το ίδιο θα μπορούσε να σχολιαστεί και για το μέταλλο κατασκευής του οκτάσχημου αλυσιδωτού τμήματος του ίδιου πολυκάνδηλου. Υπάρχει, βέβαια, περίπτωση να έγινε επιλογή ενός κράματος που να συγκέντρωνε τις απαιτούμενες τεχνολογικές ιδιότητες ή το συγκεκριμένο τμήμα να ανήκε σε άλλο πολυκάνδηλο της ίδιας εποχής.

Η χρήση είτε του μολυβδούχου μπρούντζου, είτε του τετραμερούς κράματος, ακόμα και ορείχαλκου, για την κατασκευή των πολυκάνδηλων δικαιολογείται από άποψη τεχνολογική αλλά και μεταλλουργική.

Σε ό,τι αφορά την τεχνική κατασκευής τους, τα αντικείμενα βάσει του μετάλλου, σε συνδυασμό με το πάχος, την πορώδη υφή και την ανύπαρκτη πλαστικότητα του, οδηγούν στο συμπέρασμα της χύτευσης. Και τα δύο κράματα, λοιπόν, ενδείκνυνται για χύτευση. Ο μπρούντζος δεν είναι ένα ιδιαίτερος όλκιμο μέταλλο,¹⁴ το τετραμερές είναι ένα μέταλλο ανθεκτικό και ιδανικό προς χύτευση¹⁵ και η προσθήκη του μολύβδου ακόμα και στον ορείχαλκο¹⁶ βελτιώνει τις τεχνολογικές ιδιότητες των κραμάτων, κυρίως ως προς τη μείωση του σημείου τήξης τους και την αύξηση της ρευστότητάς τους κατά τη χύτευση του μετάλλου στα καλούπια. Επιπλέον προσδίδει όγκο και βάρος στην κατασκευή.¹⁷

Η μέθοδος της χύτευσης –αν δηλαδή έχει χρησιμοποιηθεί η τεχνική του “χαμένου κεριού”, της άμμου ή των ανοιχτών καλουπιών–¹⁸ είναι δύσκολο να εξακριβωθεί. Πρόκειται για μελέτη σε εξέλιξη τόσο για τα πολυκάνδηλα, όσο και για τα περισσότερα χάλκινα αντικείμενα που ανήκουν στη βυζαντινή συλλογή του Μουσείου Μπενάκη.¹⁹

Ως προς τις χαμηλές συγκεντρώσεις μολύβδου που εντοπίστηκαν στα οκτάσχημα αλυσιδωτά τμήματα των πολυκάνδηλων, ο τρόπος κατασκευής και εδώ έχει παίξει καθοριστικό ρόλο, εφόσον προϋποθέτουν χυτές ράβδους που στη συνέχεια έχουν κοπεί και μορφοποιηθεί με θερμική και μηχανική επεξεργασία. Εάν τα ποσοστά του ήταν υψηλά, το κράμα χαλκού θα ήταν αδύνατο να σφυρηλατηθεί. Ο μόλυβδος, λόγω της διασποράς του υπό μορφή μικροσκοπικών σφαιριδίων στην κρυσταλλική δομή του μετάλλου –είτε στους κόκκους, είτε στις διαχωριστικές τους επιφάνειες–, θα το καθιστούσε ψαθυρό.²⁰

Ως προς τη μεταλλουργική προσέγγιση του υλικού

κατασκευής των πολυκάνδηλων, θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να ειπωθεί ότι η χρήση του μπρούντζου δεν συνάδει ούτε με την εποχή στην οποία η Βερούκοκου τα χρονολογεί, δηλαδή στον 9ο-11ο αιώνα, ούτε με την πιθανολογούμενη προέλευσή του από την Εγγύς Ανατολή. Κατά την περίοδο αυτή είναι συχνότερη η χρήση του ορείχαλκου σε σχέση με αυτή του μπρούντζου, δικαιολογώντας την αξιοποίηση του τελευταίου στην οκτάσχημη αλυσίδα του πολυκάνδηλου αρ. ευρ. 44725 – εάν θεωρηθεί ότι χρησιμοποιήθηκε το κράμα αυτό και όχι το τετραμερές. Και αυτό διότι η προμήθεια του κασίτερου για την παρασκευή του κράματος κατά τα τέλη του 4ου - αρχές του 5ου αιώνα, στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, άρχισε να περιορίζεται σε σχέση με αυτή του φθηνότερου ψευδάργυρου.²¹ Αντίθετα, τα τετραμερή ξεκίνησαν να χρησιμοποιούνται από τον 3ο αιώνα και επικράτησαν στην αγορά για πολλούς αιώνες.²² Έτσι η χρήση των συγκεκριμένων κραμάτων, αν τελικά τη δεχθούμε, συμφωνεί με τη χρονολόγηση κατασκευής των οκτάσχημων αλυσίδων που προτείνει η Βερούκοκου.

Η προτίμηση του μπρούντζου έναντι του ορείχαλκου και των τετραμερών κραμάτων σίγουρα οφείλεται στις τεχνολογικές ιδιότητες του μετάλλου, όπως προαναφέρθηκε. Παράλληλα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και το είδος των αντικειμένων για τα οποία προορίστηκε αυτό το σπάνιο για την εποχή και συνεπώς πιο ακριβό μέταλλο. Τα πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη είναι αντικείμενα εκκλησιαστικά με πολυτελή κατασκευή, οπότε δικαιολογείται η συνειδητή επιλογή ενός τέτοιου υλικού, μολοντί και ο ορείχαλκος θεωρείτο πολυτελές

μέταλλο – αν και για διαφορετικούς λόγους.²³ Εξάλλου η διακίνηση του κασίτερου, ακόμα και σε μεγάλες αποστάσεις και από διαφορετικές προελεύσεις, είτε ως πρωτογενούς υλικού (απευθείας από τα μεταλλεία),²⁴ είτε ως δευτερογενούς (ανακυκλώσιμο υλικό), δεν είχε εντελώς εκλείψει. Υπάρχουν αναφορές στη σύγχρονη βιβλιογραφία για τέτοιου είδους μετακινήσεις ακόμα και στα μεσαιωνικά χρόνια.²⁵ Η κυμαινόμενη περιεκτικότητα τόσο των βασικών όσο και των δευτερευόντων στοιχείων, ακόμα και στο ίδιο αντικείμενο, σχετίζεται μάλλον με τη χρήση προϊόντων ανακύκλωσης. Η απουσία κάποιων ιχνοστοιχείων –εφόσον βέβαια αποκλεισθεί η περίπτωση μη ανίχνευσής τους με τον φθορισμό– ή η μεμονωμένη παρουσία κάποιων άλλων, όπως του αρσενικού και του αργύρου στο πολυκάνδηλο αρ. ευρ. 44725, αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη. Συνεπώς, για κάποιες ειδικές κατηγορίες αντικειμένων επιλεγόταν ένα “πολύτιμο” μέταλλο, έστω και σε δεύτερη χρήση.

Δέσποινα Κοτζαμάνη

Εργαστήριο Συντήρησης Μετάλλου, Γυαλιού και

Οστέινου Υλικού

Τμήμα Συντήρησης Έργων Τέχνης

Μουσείο Μπενάκη

kotzamani@benaki.gr

Ιωάννα Ασλάνη

Χημικός μηχανικός MSc

ΘΕΤΙΣ Authentics ΕΠΕ

ioannaaslani@yahoo.gr

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα πιο συχνά εμφανιζόμενα προϊόντα διάβρωσης του χαλκού είναι το υποξείδιο του χαλκού (Cu_2O) και ο βασικός ανθρακικός χαλκός [$\text{CuCO}_3\text{Cu}(\text{OH})_2$].

2. L. Selwyn, *Metals; ad corrosion, A Handbook for the Conservation Professional* (Canada 2004) 64.

3. Μία από τις μορφές διάβρωσης κατά την οποία προκαλείται επιλεκτικά τοπική διάλυση της επιφάνειας, εξαιτίας της παρουσίας χλωριόντων στο μέταλλο. Η διάλυση έχει ως αποτέλεσμα τον σχηματισμό κοιλοτήτων ποικίλων μεγεθών στην επιφάνεια του μετάλλου.

4. Δηλαδή το ισομερές υδροξειγλωρίδιο του χαλκού [Cu_2

$\text{Cl}(\text{OH})_3$].

5. Ως προς το μέταλλο παρατηρούνται κρυσταλλικές ατέλειες και διαφοροποιήσεις στην κρυσταλλική δομή του (π.χ. κράματα) και διαφορετικές τεχνικές κατασκευής, ενώ ως προς το περιβάλλον έχουμε διαφοροποιήσεις στη θερμοκρασία, την υγρασία, τη συγκέντρωση μιας ουσίας κ.ά.

6. Πρόκειται για ένα κράμα μολύβδου και κασίτερου που χρησιμοποιούταν στη συγκόλληση μεταλλικών τμημάτων. Θεωρείται μαλακή κόλληση, διότι η εφαρμογή της απαιτεί πολύ χαμηλότερες θερμοκρασίες (γύρω στους 450°C) από αυτές που προϋποθέτουν οι σκληρές κολλήσεις (κολλήσεις

με σημείο τήξης ελάχιστα χαμηλότερο από εκείνο του προς συγκόλληση μετάλλου). Ο μεταλλουργικός δεσμός δεν είναι ιδιαίτερα ανθεκτικός.

7. Από την υφή και από το ότι ήταν αδιάλυτη στην ακετόνη όπως και σε άλλους διαλύτες που χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια, πιθανολογείται η χρήση εποξειδικής ρητίνης.

8. Μέσο σταθεροποίησης των τοπικά προβληματικών περιοχών λόγω της παρουσίας χλωριούχων ενώσεων. Κατά την εφαρμογή του διασπώνται οι ενώσεις αυτές και σχηματίζονται ο σταθερός χλωριούχος χαλκός και οξειδίο του.

9. Στο πλαίσιο του προγράμματος ΤΕΣΣ – ΠΕΠ ΑΓΤΙΚΗΣ Ε και Τ Κοινοπραξίες – ΑΤΤ- 29.

10. Κράμα χαλκού σε ανάμειξη με κασσίτερο και υψηλό ποσοστό μολύβδου.

11. Κράματα χαλκού με εξίσου σημαντικές συγκεντρώσεις κασσίτερου, ψευδαργύρου και μολύβδου.

12. Κράμα χαλκού και ψευδαργύρου.

13. Η διατήρηση της αρχικής επιφάνειας μπορεί να δημιουργήσει τέτοια προβλήματα, σύμφωνα με τον Α. Καρύδα (προσωπική επαφή 2009).

14. Ο. Untracht, *Metal Techniques for Craftsmen* (New York 1975) 18· Γ.Γ. Αντωνόπουλος, *Μέταλλα και Κράματα* (Θεσσαλονίκη 1986) 225-26.

15. Το κράμα μελετάται από το εργαστήριο Μετάλλου, Γυαλιού και Οστέινου Υλικού του Μουσείου Μπενάκη (Δ. Κοτζαμάνη, Μ.Α. Ζαχαρία, Γ. Καρύδη, Α. Φωκά) στο πλαί-

σιο της διερεύνησης της τεχνολογίας κατασκευής, σύστασης και κατάστασης διατήρησης των χάλκινων αντικειμένων στη Βυζαντινή Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, που χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα. Στόχος της δουλειάς αυτής είναι να υποστηριχθεί, όσο καλύτερα γίνεται, η μελέτη της επιμελήτριας της Συλλογής Α. Δρανδάκη και να συμβάλει στην κάλυψη ενός επιστημονικού κενού στον χώρο της βυζαντινής μεταλλοτεχνίας και μεταλλουργίας.

16. P.T. Craddock – S.C. La Niece – D.R. Hook, Brass in the Medieval Islamic World, στο: P.T. Craddock (επιμ.), *2000 Years of Zinc and Brass* (London 1990) 73-102.

17. R. Ward, *Islamic Metalwork* (London 1993) 29.

18. Untracht (σημ. 14) 338, 325, 330.

19. Βλ. σημ. 15.

20. D.A. Scott, *Metallography and Microstructure of Ancient and Historical Metals* (Singapore 1991) 23.

21. Craddock – La Niece – Hook (σημ. 16).

22. P.T. Craddock, The composition of copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman civilizations. The Origins and Early Use of Brass, *Journal of Archaeological Science* 5 (1978) 1-16.

23. D. Kotzamani, Technical and Chemical Examination of the Brass Bucket with a hunting Scene, *Μουσείο Μπενάκη* 2 (2002) 55-70.

24. Craddock – La Niece – Hook (σημ. 16).

25. Craddock – La Niece – Hook (σημ. 16).

MARA VERYKOKOU

Two Byzantine brass *polykandela* in the Benaki Museum

In the summer of 2008 Stylianos Liangis donated two Byzantine brass *polykandela* in memory of Iphigenia Liangi. The objects had been acquired at an auction held by the art dealers Royal-Athena Galleries and Bonhams, where the two auction houses had dated the *polykandela* to the sixth-seventh centuries. They were incorporated into the Museum's Byzantine Collection under the inventory numbers 44724 and 44725 respectively and transferred to the museum's Metals Conservation Laboratory, where they were conserved prior to being displayed in the museum's permanent exhibition. Despoina Kotzamani, head of the Metals, Glass and Bony Conservation Laboratory carried out the necessary analyses on the composition of the metal

in order to ascertain the base material and the method of construction used, and to provide a dating for the objects on the basis of the alloys they used.

The purpose of this study is to assign the two objects to the appropriate categories of lighting devices on the basis of their construction and decoration, using the extensive range of comparative material at our disposal.

The question of dating will require considerable attention as the *polykandela* belong to a category of brass objects which comes into use in the sixth century and continues in use to the end of the thirteenth century. Moreover the difficulty of dating the objects is partly due to the fact that the dating of the suspension chains is not always consistent

with that of the discs, as they may constitute two distinct objects as the result of separation.

The first brass *polykandelon* (inv. no. 44724) to be studied is cast and consists of a pierced disc, three chains and a suspension ring (figs 1-3). The chain is 45 cm long while the disc has a diameter of 30.9 cm and nine openings, in which glass oil lamps would have been placed. Three rings have been soldered to the upper surface of the disc by means of which the chains are attached. The three suspension chains end in a pierced Maltese cross. The chain which ends in the suspension ring is attached to the upper arm of this cross. The second brass *polykandelon* (inv. no. 44725) is also cast and consists of a pierced disc with three chains which end in a suspension ring (figs 4-6). It is 67.5 cm high and the disc has a diameter of 27.5 cm. The disc has six openings around its circumference for fitting the glass oil lamps. Three rings are soldered to the upper surface of the disc, through which the hooks of the chains pass.

A dating of *polykandelon* A (inv. no. 44724) in the ninth-eleventh century is confirmed by comparing it to the one in the Averoff Collection (fig. 11) and another in the Louvre Museum (fig. 10). The same applies to *polykandelon* B (inv. no. 44725), when it is compared with the one in the

British Museum (fig. 16) and with a large group of lighting devices from the Monastery of Saint Titos in Crete and the *polykandela* from Kairouan. Added confirmation of the dating of the second *polykandelon* to the ninth-eleventh century comes from the comparative material which has emerged from the excavations at Ravy and Beycesultan.

On the basis of the dating of the Benaki Museum's *polykandela* we can proceed to classify them in the categories of objects proposed by Maria Xanthopoulou and compare them with similar Byzantine and Islamic examples. It is important to note that a large number of objects have been re-dated in the light of new publications and archaeological finds. Motifs and patterns which were described as "Byzantine" in the past have been shown to be closer to Islamic models, with the result that the influence the two cultures exercised over one another can be seen to be quite strong not just in the border areas of the two empires but also in the hinterland.

The Benaki Museum's two *polykandela* are examples of exceptional craftsmanship. Visitors to the museum cannot help but be impressed, when they think about the wonder someone coming to church to pray would have felt in experiencing the illumination they provided.

